Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең
Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты
җитәкчелеге, бу сүзлекне бастырып чыгаруда
матди ярдәм күрсәткәннәре өчен,
Камил Алим улы Әбләзов, Равил Рифат улы Әбдрәшитов,
Илдар Камил улы Тугушев, Рөстәм Рафаил улы
Гыйльметдинов** һәм **Локман Камил улы Әбләзовларга
рәхмәтен белдерә

АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА, ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА им. Г. ИБРАГИМОВА

Р. Г. АХМЕТЬЯНОВ

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА

В ДВУХ ТОМАХ

I том

А–Л

КАЗАНЬ • ИЗДАТЕЛЬСТВО «МАГАРИФ—ВАКЫТ» • 2015

ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ФӘННӘР АКАДЕМИЯСЕ
Г. ИБРАҺИМОВ исем. ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ һәм СӘНГАТЬ ИНСТИТУТЫ

Р. Г. ӘХМӘТЬЯНОВ

ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ ЭТИМОЛОГИК СҮЗЛЕГЕ

ИКЕ ТОМДА

I том

А–Л

КАЗАН • «МӘГАРИФ — ВАКЫТ» НӘШРИЯТЫ • 2015

УДК 494.3
ББК 81.632.3
Ә 87

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе
Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Гыйльми советы карары нигезендә басыла

Россия Федерациясенең «Авторлык хокуклары һәм арадаш хокуклар турында»гы Законы белән саклана.
Китапка кергән материалларны тулысы белән яки өлешчә башка басмалар өчен файдалану, төрле, шул исәптән электрон мәгълүмат чыганакларына күчереп яки төшереп алу авторлык хокукына ия булган затның язма рөхсәтеннән башка катгый тыела

Редколлегия:

К.М. МИҢНУЛЛИН, А.Ә. ТИМЕРХАНОВ (җаваплы редактор), М.Х. ВӘЛИЕВ

Фәнни редактор

Р.Т. СӘФӘРОВ

Бәяләүчеләр:

Д.Б. РАМАЗАНОВА, филол. ф. док., проф., ТФА Г. Ибраһимов исем. ТӘһСИ;
Ф.М. ХИСАМОВА, филол. ф. док., проф., Казан (Идел буе) федераль университеты

Әхмәтьянов, Р.Г.

Ә 87 Татар теленең этимологик сүзлеге: Ике томда. I том (А—Л). — Казан: Мәгариф — Вакыт, 2015. — 543 б.
ISBN

Хәзерге татар лексикографиясендә этимологик сүзлек мондый киң күләмдә һәм чагыштырмача тулы шәкелдә беренче тапкыр нәшер ителә. Сүзлек авторның озак еллар дәвамында алып барган фәнни тикшеренү-эзләнү нәтиҗәләрен, аның бу өлкәдәге табышларын-казанышларын чагылдыра. Сүзлектә барлыгы 10300 чамасы сүзнең килеп чыгышы аңлатылган. Теркәлгән сүзләрнең зур күпчелеген төрки тамырлы берәмлекләр һәм татар теленең диалекталь лексикасы тәшкил итә. Нигездә фонетик яктан үзләштерелгән рус, шулай ук гарәп-фарсы алынмалары да чикләнгән күләмдә кертелгән.

Этимологик сүзлек – филологиянең барча тармакларына иң кирәкле ярдәмлек. Тарихчылар, этнографлар, сәнгатьчеләр һ. б. лар өчен дә ул файдалы белешмә чыганагы була ала. Киң катлам укучылар да монда татар сүзләренең тарихы хакында кызыклы мәгълүмат таба алачак.

Сүзлек, анда тупланган тел материалын мәктәпләрдә, югары уку йортларында уку-укыту программалары кысаларында файдалану өчен шулай ук зур мөмкинлекләр бирә.

ISBN

© Әхмәтьянов Р.Г., 2015
© ТФА Г. Ибраһимов исем. ТӘһСИ, 2015

СҮЗ БАШЫ

Татар теленең этимологик сүзлеге – бу юнәлештә башкарылган фундаменталь характердагы беренче хезмәт. Аның эшләнеп нәшер ителүе – татар фән дөньясында һәм киң җәмәгатьчелек тормышында игътибарга лаек зур вакыйга.

Сүзлекне төзүче – танылган тел галиме, профессор, хәзерге вакытта Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының фәнни хезмәткәре Р.Г. Әхмәтьянов. Ошбу хезмәт авторның күп еллар дәвамында алып барган фәнни тикшеренү, эзләнү нәтиҗәләрен, аның бу өлкәдәге уңышларын чагылдыра.

Татар теленең төп лексик фондын тәшкил иткән сүзләрнең килеп чыгышын тикшерү, тарихын ачыклау, аларның мәгънәләрен, кулланылыш үзенчәлекләрен билгеләү, лексиканың аерым катламнарына, тематик төркемнәренә караган берәмлекләрне төрлечә якын килеп, аеруча чагыштырма-тарихи планда өйрәнү, нигездә, күпсанлы мәкаләләрдә чагылыш таба килде. Татар этимологиясенә караган махсус хезмәтләрдән исә, иң элек, шул ук авторның берничә монографиясен һәм сүзлекләрен атарга кирәк. 1981 һәм 1989 елларда Мәскәүдә Р.Г. Әхмәтьяновның ике китабы – «Общая лексика духовной культуры народов Среднего Поволжья» һәм «Общая лексика материальной культуры народов Среднего Поволжья» исемле хезмәтләре нәшер ителә. Беренче хезмәттә игътибар үзәгендә мифология, фольклор, календарь һәм гаилә йолаларына караган лексиканы, шулай ук татар, башкорт, чуваш, мари, удмуртлар өчен уртак булган кеше исемнәрен семантик һәм этимологик яклап тикшерү торса, икенчесендә «Табигать, кеше, җәмгыять» кебек зур тематик төркемгә караган 300 дән артык берәмлеккә анализ ясала. Автор билгеләп үткәнчә, йөзләгән сүзләрнең этимологик һәм семантик күрсәткечләре Идел–Кама төбәгендә гасырлар буена янәшә тыгыз аралашып яшәгән төрле этник төркемнәрнең – фин-угор, төрки, рус һ.б.ның бер-берсенә булган көчле йогынтысы турында сөйли.

2003 елда Р.Г. Әхмәтьяновның «Татар терминологиясенең тарихи чыганаклары» дигән монографиясе дөнья күрә. Китапта терминнарның килеп чыгышы, аларның ясалу ысуллары хакында күпсанлы мисаллар белән дәлилләнгән кызыклы мәгълүмат китерелә, нәтиҗәләр ясала. Фәнни даирәләрдә һәм киң катлау укучылар арасында китапка ихтыяҗ зур булганлыктан, ул тиз арада сатылып та бетә.

Авторның этимология өлкәсендәге күпьеллык эшчәнлеге аның лексикографик хезмәтләрендә дә чагылыш таба. 2001 елда укучыга тәкъдим ителгән «Татар теленең кыскача тарихи-этимологик сүзлеге» телебезнең төп лексик фондын этимология фәне югарылыгында яктыртуның беренче җитди тәҗрибәсе булып тора. Шуның дәвамы буларак, 2005 елда Р.Г. Әхмәтьяновның бертомлык этимологик сүзлеге дөнья күрә (Бөре, 2005, 233 б.). Ул А–Й хәрефләрен эченә ала һәм, нигездә, автор редакциясендә гамәлгә куела. Төрле сәбәпләр аркасында сүзлекнең башка кисәкләре басылмый кала. Шулай да автор үз эшен туктатмый, эзләнүләрен дәвам итә.

Ниһаять, бүген укучы хөкеменә лексикографик хезмәтнең иң тулы версиясен тәкъдим итү мөмкинлеге туды. Сүзлек – төрки-татар этимологиясе мәсьәләләрен җентекле һәм әтрафлы тикшерүөйрәнүгә ярты гасырдан артыграк гомерен багышлаган авторның иң зур казанышы.

Ул хәзерге лексикографиядә кабул ителгән принципларга таянып, аеруча этимологик сүзлекләргә куела торган таләпләрне исәпкә алып эшләнде. Ике томнан торган сүзлеккә, вариантларыннан тыш, 10300 чамасы сүз теркәлеп, аларга аңлатмалар бирелде. Аның лөгатьлеген, иң элек, төрки тамырлы сүзләр, шулай ук күпсанлы диалекталь берәмлекләр тәшкил итә. Татар теле тарафыннан күптәннән үзләштерелгән рус сүзләре, чикләнгән

күләмдә гарәп-фарсы алынмалары да бу сүзлек кысаларында тикшерү-тасвирлау объекты булып тора.

Вокабула итеп теркәлгән сүзләр арасында автор үзе реконструкцияләгән, ягъни тел закончалыкларына таянып, телдә сакланып калган дериватлар нигезендә тергезгән сүзләр дә бар. Текстта алар йолдыз тамгасы белән бирелә.

Баш сүз итеп алынган берәмлекләр алфавит тәртибендә урнаштырыла. Төп сүз янында, еш кына, аның диалекталь вариантлары һәм аларны теркәгән чыганаклар күрсәтелә. Төрки тамырлы яки күптәннән үзләштерелгән сүзләргә кардәш һәм кардәш булмаган теллардән параллельләр, ясалыш модельләре китерелеп, аваз күчешләре, семантик үзгәрешләр һ.б. теркәлә. Алынма сүзләрнең исә, кагыйдә буларак, чыганак теле генә күрсәтелә.

Сүзлек гамәлдәге орфография нигезендә эшләнде. Шулай да, аерым сүзләрнең язылышында авторның үз позициясе дә чагылыш таба. Андый очраклар вокабула сыйфатында норма буларак кабул ителгән сүздән соң аның язылыш вариантын күрсәтү юлы белән бирелә. Язылышы белән укылышы арасында аерма булган баш сүзләрнең транскрипциясе дә бирелә.

Текстта автор, хәзерге әдәби тел нормалары югарылыгыннан караганда, искергән яки үтә диалекталь дип кабул ителгән үзенчәлекле берәмлекләрне еш куллана, аерым урыннарда яңарак терминнар да тәкъдим итә. Мисал өчен, *җефетләшү* – кушылгалану (смешение), *күперчекләр* – (этимологик фаразны раслау өчен билгеләнә торган) арадаш яңгырашлар, нигезләр һәм мәгънәләр, *тәкълит* – охшату (подражание), *тәкълиди сүз* – охшату сүзе (подражательное слово), *тәнәйтү* – реконструкцияләү, *чигенте* – кагыйдәдән чыгарма (исключение) һ.б. Андый сүзләр вокабула итеп алынган очракларда гына текстта шул шәкелдә калдырылды.

Сүзлекнең төп өлешеннән тыш, тел гыйлеменең зур бер тармагы буларак, этимология фәне турында күләмле теоретик мәгълүмат та китерелә. Анда этимологиянең максат-бурычлары, тикшерү методикасы һәм ысуллары, этимологик анализның асылы, үзенчәлекле яклары һ.б. күпсанлы мисаллар нигезендә тәфсилләп бәян ителә. Автор хәзерге төрки-татар этимологиясендә булган аерым бәхәсле карашларга да үзенең мөнәсәбәтен белдереп уза. Ахырдан гомумэтимологиягә нисбәтле хезмәтләрнең, кулланылган һәртөрле чыганакларның зур исемлеге китерелә. Кыскасы, сүзлеккә кушып бирелгән бу бай теоретик һәм фактик материал төрки-татар этимологиясе өлкәсендә үзе бер мөстәкыйль уку-укыту әсбабы һәм библиографик чыганак була ала.

Гомумән, эзлекле фәнни принципларга таянып, җентекләп тикшерелгән, өйрәнелгән һәм сүзлеккә теркәлгән ифрат дәрәҗәдәге бай тел материалы төрле тарихи чорларда башка телләрнең татар теленә булган тәэсирен, аның масштабын күзалларга мөмкинлек бирә, димәк, татар халкының үткәнен яхшырак аңларга, аның асылына төшенергә ярдәм итә.

Әлеге хезмәтнең фәнни даирәләр һәм киң җәмәгатьчелек өчен зур әһәмиятен аңлаучы затлар – Институт җитәкчелеге һәм химаячеләр ярдәме белән аның гамәлгә куелганлыгын да ассызыклап үтәргә кирәк. Химаячеләр арасында халкыбызның булдыклы улы тарих фәннәре кандидаты Камил Алим улы Әбләзов һәм аның якыннарына аерым рәхмәтебезне белдерәбез. Сарытау җирендә яшәүче милләтпәрвәр егетләребезнең ярдәме бу файдалы хезмәтнең дөнья күрүен тизләтте.

Сүзлекне басмага әзерләү эшләре Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлеге мөдире ф. ф. д. А.Ә. Тимерханов җитәкчелегендә оештырылды һәм нәшрият бүлеге хезмәткәрләренең уртак тырышлыгы белән башкарылды. Эш барышында аның эчтәлегенә һәм, гомумән, техник эшләнешенә зур игътибар бирелде: фәнни принципларына төгәллек кертелде, материалны теркәү һәм тасвирлау эзлекле системага салынды, техник эшләнеше камилләштерелде.

Фәнни редакцияләүне, автор белән берлектә, лексикография бүлегенең өлкән фәнни хезмәткәре ф. ф. к. Р.Т. Сәфәров башкарды. «Этимология», «Сүзлеккә кереш» өлешләрен А.Ә. Тимерханов редакцияләде. «Библиография» яңадан эшләнде.

Сүзлектә «Сүз башы» өлешен А.Ә. Тимерханов, «Шартлы кыскартмалар»ны Р.Т. Сәфәров, «Сүзлек мәкаләсенең структурасы»н А.Ә. Тимерханов белән Р.Т. Сәфәров әзерләделәр.

Текстны компьютерда җыю, корректура, биткә салу һ.б.ш. эшләрне Н.Т. Абдуллина белән Е.Ф. Лукьянченко башкарды.

Басманы төзүче автор һәм редколлегия әгъзалары сүзлекнең эчтәлегенә карата әйтеләчәк фикер һәм искәрмәләр өчен аларның авторларына алдан ук рәхмәтләрен белдерәләр. Бәяләмәләрне түбәндәге адреска җибәрергә мөмкин: 420111, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, лексикография бүлеге, Казан шәһ., Лобачевский ур., 2/31, 48 бүлмә. Электрон почта адресы: iyali.anrt@mail.ru

СҮЗЛЕК МӘКАЛӘСЕНЕҢ ТӨЗЕЛЕШЕ

Ярымкалын баш хәрефләр белән бирелгән һәм алфавит тәртибендә урнаштырылган баш сүз

Баш сүзнең русча аңлатмасы

АБЫСТАЙ «жена муллы; учёная женщина», диал. (Рамазанова 1991: 42–51; ТТДС I: 18–19 һ.б.) «старшая сестра» < *абыз тутай* id.; диалектологлар күрсәткәнчә, кайбер төбәкләрдә *абыз* сүзе үзе генә дә «апа» мәгъ. килә һәм шул нигездә *абыз апа*, *абыз бикә, абыстути* һ.б.ш. кебек шул ук «апа» мәгъ. сүзләр, сүзтезмәләр ясала.

ҖЕМИЕМ «полуулыбка; усмешка»; чаг. диал. (Гиганов) *ъмыямень* «усмехаюсь», үзб. *җимий-*, к.-калп., кырг. *җымый-* «авызны ачмыйча елмаю», к.-калп. *җымың* «җемием» <…>.

Автор тарафыннан реконструкцияләнгән нигез сүз формасы

***КАРЫМ** «бастард; метис – человек, родившийся от смешанного брака татарина (татарки) или русского и аборигена Сибири» ~ рус. диал. (Аникин: 270) *карим, харим,* бур. *харим* id. (монг. сүзе диелә), к. каз. (ҚТДС: 196) *қарым* «чыгыш, нәсел» (метислар тур.?) <…>.

Ул тәкъдирдә тат. **карымчак** әлеге **карым** «бастард» сүзенә баглы микән, дигән сорау туа.

***МАЙ-У, майы-у** «загнуться назад; отказаться от решения, передумать; отступить перед трудностями» <…>.

***ӨЛ-Ү** «распределять; разделить» – бу сүз тат. диал. (без теркәдек. – *Р.Ә.*) *өлү* ~ як. һ.б. *үлүү* «участок, өлкә» сүзендә чагыла. К. **Өлә-ү.**

Баш сүз аерым кулланылмаган яки аның мәгънәсен контексттан тыш ачып булмаган очрак

Баш сүзгә китерелгән сүзтезмә компонентларының лексик вариантлары

КӘЗ: кәз-кәз басу (йөрү, атлау) «размеренно и быстро шагать»; чаг. каз. *каз-каз басу* id. **Каз** сүзеннәнме?

Мәгънә уртаклыгы нигезендә төп сүзнең этимологиясен ачарга ярдәм иткән берәмлекләр

БӘЙНӘ-БӘЙНӘ «подробно, связно, ясно (о сообщении)» < фар. *бăйнэ-бăйнэ* id., гар. *бăйн* «ара, урта; арадашлык» сүзеннән. К. **Бәйнәлмиләл.**

БӘЙНӘЛМИЛӘЛ «интернациональный» < гар. *бăйн ăл-милăл* «милләтләр арасы»; к. **Бәйнә-бәйнә, Милләт.**

Баш сүзнең диалекталь вариантлары

Баш сүзнең диалекталь вариантларын теркәгән чыганаклар

АБЫШКА, диал. **абычка, амыцка, амышка** (ТТДС I: 19; Тумашева 1992: 24; Рамазанова 1991: 100) <…>.

КҮЗӘНӘК, (БТДҺ: 156–160) **күзгәнәк, күзгәнәс** «ячейка в сотах; клетка (тела); почки в картофелине; маленький колодец» <...>.

Омонимнарның бирелеше

КАМИЛ I «совершенный, совершеннолетний» (более правильное написание – **кямил**) < гар. *кāмил* id. Тат. сөйләшләрендә (к. ЗДС: 271) *кямил* «бөтенләй, тәмам», Батырша хатында (XVIII г. уртасы) *кямилләү* «башкару» (*чиру кешеләре пахутка барып, каравыл тормак эшене кямилләйләр*).

КАМИЛ II диал. (Г. Әпсәләмов) «камвольный» – рус яки ним. теленнән: рус. *камволь* < ним. *Kammwoll* «тарап алынган кәҗә мамыгы» (*Kamm* «тарак», *Woll* «мамык, йон»).

Язылышы белән укылышы арасында аерма булган баш сүзләрнең транскрипциясе

АВАН [a°wан] (ДС III: 14, ТТДС 1969: 19) «хороший; открытый, простодушный», «невежественный, нецивилизованный» <…>.

КӘВЕШ [кәwĕш] «кожаные туфли, башмачки» <…>.

Алынма сүзгә китерелгән чыганак тел

КӘБИСӘ (кәбисә ел) «високосный (год)» < гар. *кăбūсă* id. Тимергалин: 235.

Төрки тамырлы яки күптәннән үзләштерелгән сүзләргә кардәш һәм кардәш булмаган телләрдән китерелгән параллельләр, аваз күчешләре, семантик үзгәрешләр һ.б.

КӘГАЗЬ [кәғәз] «бумага; официальный документ; бумажный» > мар., удм. *кагаз* id.; тат. диал. *қыйағаз* > чув. диал. *киакас*; тат. диал. *җәғаз, йәғаз* > удм. диал. *ягаз* id. < ...>.

ЧӘРЕК «диагональная доска, брус и т. п., поддерживающий деревянные рамочные конструкции в устойчивости, распорка» <…>.

М. Федотов (II: 390) чув. *чар-* сүзен тат. *тый-* < бор. төрки *tıδ-* сүзе белән чагыштыра; чыннан да монда тиешле аваз күчешләрен күрергә мөмкин (чув. телендә *т-* > *ч-, а > ы, б ~ р*), ләкин алт. һ.б. *чэр-* (< яз. монг. *čeger-* «туктату, тыю»?) сүзеннән дип уйлау табигыйрак. <…>.

Баш сүзнең кулланылыш активлыгын чагылдырган дериватлар һәм/яки тотрыклы сүзтезмәләр.

ӘМӘЛ II себ., **әмил** (әстр.) (ЗДС: 81–82) «весенний праздник» < гар. *хдмдл* «хәмәл (март-апрель) ае» (к. **Хәмәл**).

Бу бәйрәм бигрәк тә Әстерхан якларында популяр булган, һәм **әмил** сүзе белән бертөркем фразеологизмнар ясалган: **әмил атау, әмил ашы (буткасы), әмил туе, әмил чүләсе** һ.б.; **әмәл куразы** (ЗДС: 428) «әтәч сурәтендәге күмәч».

ДУЕН II [дуйын] (ТТДС II: 86) диал. «апогей торжества (свадьбы и т. п.)» < бур. *дуил*, бор. монг. *tuil* «азак, чик; апогей». К. фразеологизм: *ун көн туен, ун көн дуен (үткәрәләр).*

КӘЕФ, диал. (ДС I: 88) **киф** «настроение» < гар. *кайф* id. ← *кйф* «формалаштыру, җайлау» тамырыннан. К. ш. ук иске әд. *кәйфия, кәйфият* «форма» (к. ТГРС: 222) <…> Дерив.: **кәефле, кәефсез; кәефлән-ү** һ.б.

Баш сүзне җентекле тикшергән авторлар яки аерым хезмәтләр

ЧАЯ [ча^{о}йа], диал. (Ф. Сәйфи-Казанлы, «Өч нарат») **чайан** «бойкий; дерзкий» ~ себ. (ДС I: 212, 215; Тумашева 1992: 232, 236) <…>.

Антонов 1971: 127–130; Vasilevitc W.M. The Acquisition of shamanistic Ability among the Evenki // Popular Beliefs: 336–349; Ахметьянов 1981: 24–25; МНМ I: 197–199, 375; II: 247; 623 һ.б. <…>.

ЭНЕ, себ. (Радлов I: 733) *äнi* «младший брат» < гом. кыпч., гом. угыз., уйг. үзб. як. *ини*, төр. диал. *enі*, сары уйг. *ыны,* чыгт. *инäчä*, алт. *иин*, бор. тк (ДТС: 210) *ini* id., төркм. диал. *ини* «җиян» ~ тунг.-маньч. *ина, инан* «җиян» һ.б. Покровская: 36–38; Räsänen 1969: 172; ЭСТЯ I: 362–363; Рамазанова 1991: 55, 114, 166; Кормушин 1997: 81.

ЭТИМОЛОГИЯ ТУРЫНДА

1. Этимология дип «сүзләрнең килеп чыгышы» турындагы фән тармагын атыйлар. Бу сүз тагын аерым сүзнең тарихына да карый: «фәлән сүзнең этимологиясе» дип сөйлиләр һәм язалар. Термин үзе грекча: **этимо(н)** «асыл (төп) мәгънә» һәм **-логия** «сүз алып бару» (фән атамалары ясагыч кушымча). **Этимон** сүзе үзе генә хәзерге фәндә «сүзнең билгеле булган иң борынгы формасы» мәгънәсендә кулланыла. Бу терминнарны борынгы Рим философлары – стоиклар керткән. Алар үзләреннән дә борынгы фәлсәфи текстларны дөрес аңлау өчен алардагы сүзләрнең борынгы форма вә эчтәлекләрен тикшерергә кирәклеген алга сөргәннәр. Соңрак **этимология** сүзен «гайре регуляр сүзьясалышы» мәгънәсендә кулланганнар.

Этимология белән шөгыльләнүчеләрне (бүтән фәннәргә ияреп) **этимолог** дип атыйлар. Кайбер галимнәр **этимологист** терминын тәкъдим итәләр.

Хәзерге тел гыйлемендә **этимология** – ясалышы бүгенге (синхроник) сүз ясалу кагыйдәләре белән аңлатылмый торган сүз нигезләренең һәм фразеологизмнарның тарихын тикшерә торган фән дип билгеләнә. Ләкин гамәлдә этимология объекты итеп барча гади (хәзерге караш буенча бүленми торган) морфемаларны да алалар. Шулай итеп, этимология фәне һәм этимологик тикшеренү объектларына:

а) гади морфемалар;

б) ике яки күбрәк морфемадан торган, ләкин ул морфемалар тезмәсе хәзерге караштa аңлашылмый торган нигезләр;

в) составындагы сүзләрдән мәгънәләре чыгарылмый торган сүзтезмәләр – идиомалар керә. Әмма, аларга кайбер идиоматик сүзтезмәләр, мәсәлән, парафрастик фигыль төрләре керми.

Этимологик тикшеренү нәтиҗәләре, гадәттә, этимологик сүзлекләрдә бәян ителә. Аерым сүзләр яисә сүз төркемнәре турында мәкаләләр языла. Кайбер сүзләрнең тарихы, мәгънәләре, кулланылышлары шулкадәр бай була ки, аларның һәрберсе турында саллы гына китап язылырга мөмкин. Әмма гамәлдә тик аерым этноним яисә топонимнар турында гына шулай итәләр. Мәсәлән, Казакстанда **казак** сүзенең этимологиясе турында калын бер том китап чыгарганнар. **Байкал** сүзенә генә багышланган китап барлыгы да билгеле һ.б.

2. Аерым тел лексикасына караган этимологик сүзлекләр чиктән тыш киңәеп китмәсен өчен, төрле чикләүләр куела. Шуларның иң мөһиме – алынма сүзләр турында сүзне кыскарак тоту. Алынма нигез, гомумән, конкрет бер тел югарылыгыннан караганда, тамыр сүз ул. Мәсәлән, татарча **пароходчылык** сүзенең тамыры **пароход** дип карала. Ә бу тамырның рус телендә ничек ясалганлыгы мәсьәләсенә тирән керергә татар теле белгече бурычлы түгел.

3. Этимология – тел гыйлеменең иң катлаулы, һәрхәлдә, һәртөрле өлкәләрдән киң белем таләп итә торган өлеше. Этимология лингвистиканың барча тармакларына, аннары этнография һәм бигрәк тә тарих фәннәренә чиктәш.

Шуны әйтергә кирәк: асылда, этимология белән һәркем шөгыльләнә. Бу ягы белән этимология медицина һәм педагогикага охшаш: бу гыйлем тармаклары белән дә һәркем шөгыльләнергә мәҗбүр. Яшәү, тормыш шуны таләп итә. Һәм бу телгә алынган өлкәләрдә һәр кешенең үз карашы була. Һәртөрле фикерләр, карашлар, расламалар диңгезендә югалып калмас өчен, бу өлкәләрдә фәннилек принципларына таянып эш итү мөһим.

Фәннилек, иң беренче чиратта, дөреслеккә, хакыйкатькә ирешү ысулларын куллану дигән сүз. Фәнни методиканың иң мөһим моментлары булып мәсьәләне дөрес куя белү, кирәкле мәгълүматлар җыю һәм ул мәгълүматларны моңарчы билгеле булган закончалык формулаларына куеп карау санала. Билгеле, һәр фән тармагының үзенчәлекле методикасы да була, ләкин әйтелгәннәр һәр фәнгә дә кагыла. Түбәндәрәк без этимологик тикшеренүнең махсус принципларына аерым тукталырбыз, ә хәзер гомумфәнни методиканың этимологиядә кулланылышына күз салыйк.

Мәсьәләнең куелышы дигәндә, этимология белән кызыксынучының максатлары мөһим: ул

этимология ярдәмендә алдан алынган берәр тезисны, фикерне, карашны исбатларга телиме яисә объектив хакыйкатьне табарга телиме? Этимология – социологик фән, ул кешеләрнең иҗтимагый һәм шәхси мәнфәгатьләренә турыдан-туры кагыла. Шунлыктан монда субъективизм бик көчле: һәр кеше үзенең хаклыгын якларга омтыла. Ләкин субъективизм еш кына телләгәннең киресенә китерә. Моның мисалларын без көн саен, сәгать саен диярлек күрәбез. «Җәһәннәм юлы изге теләкләр белән түшәлгән» дигән мәкаль тирән мәгънәгә ия. Этимологиядә дә шулай. Объектив дөреслекне таный белү этимологик тикшеренүләрдә дә әһәмиятле. Икенче яктан, әлбәттә, субъектив файда булмаганда тикшеренүнең кызыгы да югала. Билгеле, бернинди мәнфәгатькә дә хезмәт итмәгән хакыйкать ул – тип-тигез коры дала уртасына салынган күпер кебек. Этимологиядә мәсьәләне дөрес кую – актуаль позицияне сайлый белү ул. Бу исә тирәнтен рухи культуралы булуны таләп итә. Этимологиядә алдан уйланган тезисны исбат итмәкче булу – мәдәни позиция түгел, әлбәттә. Субъектив файда мәсьәләне һәр яктан карарга ярдәм итә, ләкин ул нәтиҗәләрдә чагылырга тиеш түгел.

4. Этимология – төгәл фән, аның нәтиҗәләре принципта хакыйкать хокукына ия, ләкин кайбер бүтән төгәл фәннәрдән, әйтик, математикадан үзгә буларак, этимология белән шөгыльләнүчеләр арасында фәннән читтә торган ихтыяҗлар, субъективизм бик көчле булучан.

Гамәли этимологиядә, чыннан да, бик еш кына объектив хакыйкать дәрәҗәсендә торган расламалар очрый. Шуның белән бергә, этимологик тикшеренү нәтиҗәләре, гомумән алганда, ихтималлык белән үлчәнә. «Йөз процентлы» ихтималлык белән билгеләнгән этимологик нәтиҗәләр этимологик сүзлекләрдә бирелгән мәкаләләрдә чама белән 60–70% тәшкил итә. Калганнарын **ихтималлыгы зур, бик ихтимал** һәм **ихтимал** дип бәяләп билгеләп үтәләр (бу сүзләр әйтелмәскә дә, ә ихтималлык дәрәҗәсе исә аңлатма тексттан аңлашылып торырга мөмкин).

Йөз процент ихтимал булмаган этимологияләрне нигә язып торырга соң дигән сорау туарга мөмкин. Язып тору кирәк, чөнки азмы-күпме ихтимал фәнни фаразлар, беренчедән, тикшеренүләргә дөрес юнәлеш бирәләр, икенчедән, төптән ялгыш һәртөрле фаразлардан (андыйлар, гадәттә, күп була) кисәтәләр.

Этимологиянең ихтималлыгы тикшеренүченең тырышлыгы вә сәләтенә, методикасының дөреслегенә генә бәйле түгел. Күбрәк очракта тулаем ихтимал этимологик нәтиҗә ясау өчен материал-фактлар һәм методик эшләнмәләр җитенкерәми. Бераз киресенчәрәк тә булгалый: теге яки бу сүзнең тарихын тикшерү өчен, материал бик күп булганда һәм ихтималлыклары тиң берничә нәтиҗә ясалганда, ул нәтиҗәләрнең гомуми бәяләмәсе, әлбәттә, түбәнәя.

Этимологиянең әһәмияте гаять зур. Атаклы этимолог-иранист В.И. Абаев моны болай аңлата: «Тел – инсанның рухи эшчәнлеге һәрьяктан белендерелә торган шәй. Халыкның теле – аның сүз-сурәт, сүз-төшенчәләрдә вә грамматик категорияләрдә гомумиләштерелгән тарихи тәҗрибәсе ул. Кеше яшәешенең аның сөйләмендә чагылдырылмаган бер генә ягы да, бер генә яшерен култыгы да юк. Һәм һәрбер сүз, аның тарихи эчтәлеген дөрес ачкан тәкъдирдә, иң борынгы матди ядкәрләр белән ярышырлык документ булып тора» (Абаев В.И., 1949: 9). «Этимологик тикшеренүләр мөһим тарихи вә этногенетик мәсьәләләрне хәл итүдә беренче дәрәҗәдәге әһәмияткә ия булучан» (Абаев В.И., 1956: 5). Заманында татар теле һәм этнографиясе өлкәсендә зур хезмәтләр язып калдырган В.А. Богородицкий да шуны әйткән: «Һәр халыкның теле аның мәдәни вә социаль тарихының елъязмасы шикелле» (Богородицкий В.А., 1933: 3). Тагын шуны да өстәп әйтергә кирәк: халык тарихының көзгесе буларак, тел материалы чын, объектив була (язма тарихи документлар турында моны әйтеп булмый әле).

Тарих дәреслеген һәр хөкемдар
Үзе теләгәнчә төзеткән.
Тик сатылмас бер тарихчы – тел бар,
Һәм ул төгәллекне үз иткән.

(Г. Рәхмәтҗан)

Тарихы һәрдаим бозылып, мәдәнияте түбәнсетелеп килгән татар халкы өчен объектив тарих коралы булган этимологиянең әһәмияте аеруча зур.

Теләгән максатларга – тарихи объективлыкка хезмәт итсен өчен, этимология ышандырырлык булырга тиеш. Ышандырырлык этимология генә ышанычлы.

Орфография һәм орфоэпия мәсьәләләрен хәл итүдә, дөрес һәм мантыйклы грамматик кагыйдәләр төзүдә һ.б. өлкәләрдә дә этимологиянең әһәмияте зур. Ә лексикология һәм лексикография өлкәсендә этимологиясез азмы-күпме фәнни эш башкару мөмкин дә түгел.

Этимологиянең методикасы

Этимологиянең методикасында гомумфәнни принциплар һәм махсус (лингвистик) принциплар аерымлана.

Гомумфәнни принциплар – 1) төгәллек, 2) тикшереп һәм кабатлап булучанлык, 3) тикшеренүдә логик төзеклек. Тикшеренү үзе материал (мәгълүмат) җыю һәм җыелган материалны табылган закончалык формулаларына куеп нәтиҗә чыгарудан тора.

Этимологиянең өстәмә фәнни принцибы – тарихилык. Бу принцип этимологиядә генә түгел, бар иҗтимагый (инсаният җәмгыятенә караган) фәннәрдә дә зур әһәмияткә ия. Тарихилык, ягъни нәрсәләрне, күренешләрне аларның үсешендә карау, этимологиягә нисбәтле сүзләрнең фаразланган үсеш-үзгәреш моделе билгеле тарихи факт вә закончалыкларга ярашлы булырга тиеш дигән сүз.

Махсус (хосусый) принциплар – сүзнең чыгышын һәм тарихын билгеләгәндә, 1) фонетик, 2) морфологик, 3) синтаксик һәм 4) семантик үзгәреш закончалыкларын исәпкә алу дигән сүз. Бу закончалыкларны бик яхшы (мөмкин кадәр яхшырак) белми торып, ышандырырлык этимология ясап булмый, әлбәттә.

Төгәллек принцибы буенча этимологиядә сүзләр мөмкин кадәр төгәл транскрипциядә бирелә һәм аларның мәгънәләре дә төгәл ачылырга тиеш. Этимологлар башлыча сүзлекләр белән эш итәләр, һәм алар һәр әдәби һ.б. телдәге язылышларны яхшы белергә тиеш. Этимологик нәтиҗәләр, гадәттә, күпсанлы диалектлардан, шивәләрдән, телләрдән алынган сүзләрне чагыштыру (чагыштырма-тарихи метод) нигезендә ясала. Шулардан иң мөһимнәре – кардәш телләргә караган сүзләр. Һәр этимолог кардәш телләрне мөмкин кадәр яхшырак белергә тиеш.

Этимологиянең авторы үзенең таянган материалы каян алынганлыгын ачык белдерергә һәм нинди закончалыкларга таянганлыгын ачык әйтергә тиеш. Сүз чыганаклары – сүзлек-китапның сәхифәсе күрсәтелеп бару, бу хезмәтне тикшерүче яки авторның дәвамчысы авторның эшен кабатлап карап чыга алсын дип һәм, гомумән, ышандырырлык булсын дип эшләнә.

Ышандырырлык булсын өчен, этимологик аңлатма ачык вә кыска, тавтология яки эмоциональ кабатлаулардан азат булырга тиеш. Аңлатмада тикшеренү процессы чагылып барса да начар түгел, әмма ул сәнгатьле риторик сөйләмгә әверелмәсен.

Гадиләштереп әйткәндә, этимология түбәндәгечә эшләнә. Иң элек тарихы тикшереләсе сүз турында барлык мәгълүматлар тупланa. Ягъни, сүзнең барлык төрле телләрдә, төрле заманнарда, төрле китапларда һ.б. язмаларда теркәлгән вариантлары җыела. Дилетант этимологларның төп хаталарының берсе шул: алар материал тупланып бетмәстән элек «этимологиягә» керешәләр, сүзләрне үзләренчә аңлата башлыйлар. Хәтта туган тел материалы нигезендә генә этимологик нәтиҗәләр ясаучылар булгалый.

Җыелган материал, әлбәттә, белгеч күзе аша карала. Иң беренче чиратта туган телнең, аннары кардәш телләрнең һәм аларның язма ядкәрләрендә теркәлгән лексик материалы игътибар үзәгендә була. Шуның белән бергә, кардәш булмаган күрше телләрдә дә сүзләрнең этимологиясе өчен әһәмиятле, хәтта хәлиткеч кыйммәткә ия булган яңгыраш вә формалары сакланырга мөмкин. Һәм «сүз турында материал» җөмләсенә, әлбәттә, туган (тикшерелә торган) телдән бүтән телләргә алынган сүзләр дә керә. Күрше фин-угор телләрендә татар этимологиясе өчен гаять зур лексик материал – аерым сүзләр, татар теленнән калькалар һәм ярым калькалар, борынгы яңгырашлар бар. Аларның кайберләре бердәнбер, хәтта төрки телләрнең үзләрендә дә сакланмаган булырга мөмкин. Мәсәлән, **бура** (торак корылмасы) сүзенең борынгы **бугра** варианты удмурт телендә генә сакланган. Шундый кыйммәтле табыш сүзләр рус телендә, аның төрле сөйләшләрендә, шулай ук фарсы-таҗик, төрле Кавказ телләрендә һ.б. бик күп. Ә инде кардәш дип исәпләнгән монгол һәм тунгус-маньчжур телләре татар этимологиясе өчен төрки телләр белән бер дәрәҗәдә диярлек әһәмиятле.

Тагын шуны да әйтеп китик: этимологиядә ашыгыч нәтиҗәләрдән саклану мөһим. Шундый «этимологик» сентенция бар: *случайные совпадения – худший враг истины* (очраклы охшашлыклар – хакыйкатьнең иң яман дошманы). Һәм төрки телләрдә үзара охшаш, әмма кардәш-тамырдаш булмаган сүзләр еш кына очрый.

Этимологик тикшеренү ысуллары

Этимологиянең махсус процедур ысулларына **эчке реконструкция, аналогия** (индукция), **күперчекләр табу*** һәм **изоглоссалар** табу керә.

* Безнең бу очеркта татар тел гыйлемендә моңарчы кулланылмаган кайбер терминнар тәкъдим ителә.

Эчке реконструкция дип, асылда, нигезнең үзенә игътибар белән карауга әйтәләр: бүленмәс нигез чыннан да бүленмиме? Бу сүз гади конверсия яисә лексикалашу гына түгелме? Аның мәгънәсе инклюзив үзгәреш кичермәгәнме? Сүзнең яңгырашы ялгыш аңлау яисә ялгыш язылу нәтиҗәсе генә түгелме? Эчке реконструкция процедурасында шул сорауларга җавап бирелә һәм туган телнең үзендә генә яки үзендә дә булган, була алган фонетик, морфологик, лексикологик һ.б. үзгәрешләрне күз алдында тотып эш ителә. Мәсәлән, татар теле өчен *а* > *ә* күчеше аеруча хас: *аз* > *әз*, *ачы* > *әче*, *акрын* > *әкрен*, *байла-у* > *бәйлә-ү*, *байрам* > *бәйрәм*, *җай* > *җәй* (шулай ук *җай-у* > *җәй-ү*) кебек палатализация очраклары татар телен яхшы белгән һәркемгә мәгълүм булса кирәк. Шуннан чыгып, *җәнлек* < *җанлык*, *йәрәшү* < *йарашу*, *йүри* < *йурый* (чаг. диалекталь *йурамал* < *йурамалы* «юри, юрап, сынап»), *тәртә* < *тарта* (борынгырак формасы *тартна*) дип ышанып әйтеп була. Бу сүзләрнең палаталь пардашлары татар теленең үзендә килеп чыкканнар. Татар телендә сузыклар редукциясе еш очрый һәм, шуны истә тотып, *чорма* < *очырма*, *терлек* < *терелек, шүрлек* < *шүрелек* дип аңлатулар (әлбәттә, һәртөрле бүтән принципларны да онытмыйча) бик тә ышандырырлык. Татар теленә кушма сүзләр кыскартылу күренеше дә ят түгел. Мисал өчен, *чабагач* < *чәп агачы* (*чәп* үзе «чабагач» ~ рус һ.б. *цеп*), *читек* < *эч итек* татар телендә пәйда булган гаплологик тамыр ясалыш очраклары булса кирәк. Татар теленең үзендә килеп чыккан тарихи мәгънә үзгәреш очраклары да юк түгел. Мәсәлән, *атлама* «түбә кыегының терәк өчпочмагы» сүзенең этимологиясен әллә кайлардан эзлисе юк: бу сүз иң башта А формасындагы җир үлчәгечне (*таяк* дип тә атала) белдергән, аны *атлатып,* җир озынлыгын үлчиләр. Шуннан нәкъ шул формадагы терәкне дә (*стропила*) *атлама* дип атый башлаганнар. Андый җайланманы кайбер якларда *бәбкә* дип тә атыйлар. Моңысы русча *бабка* «әбекәй» сүзеннән килә: шулай дип, иң элек конуссыман көлтә өемен (ул итәген киңәйтеп, кринолин күлмәк кигән әбигә охшатылган) һәм аның өчпочмаклы агач каркасын атаганнар. *Кыек* (исем сүз) *кыек* сыйфатыннан килә, чөнки безнең яңгырлы якларда корылма түбәсе кыек, кыеш, авыш куела. *Түшәм* сүзе төптә *түшәлгән* нәрсә, *түшәү* нәтиҗәсе дигән сүз. Бу мәгънә үзгәрешләре татар тормышында гына килеп чыга алган.

Эчке реконструкциядә морфологик закончалыкларны куллану аеруча нәтиҗәле. Бу бүлектә иң беренчел билгеле аффикслар ярдәмендә билгесез тамырлардан ясалган сүзләрне искә алырга кирәк. Андый тамырларны аерым алып карау уңай нәтиҗәләргә китерә. Мәсәлән, *шикелле* «кебек» һәм диалекталь *шикелсез* «кыяфәтсез» сүзләреннән чыгып, элекке телебездә *шикел* сүзе булган дип ышанып әйтеп була. Арытабан бу элекке татар әдәби телендәге *шәкел* «схема» (һөнәрчелек лексикасында «металл кою формасы») сүзе белән чагыштырыла; бу нигезнең исә гарәпчә *шакл* сүзеннән икәнлеге мәгълүм. Бу очракта иң кызыклысы шул: *а* > *э* күчеше гомумкыпчак телендә булган. Шул *э* исә татар телендә *и*-гә күчә: димәк, *шәкел* сүзе гарәп теленнән бик иртә, VII – VIII гасырларда кыпчак телләренә кереп, татар теленә дә бик иртә кергән. Шулай итеп, бу сүзләрдә чагылган *а* > *э* > *и* күчешләре тел үсешенең нисби хронологиясен билгеләү өчен дә әһәмиятле (гомумән, бу аерым мәсьәлә). Эчке реконструкциянең борынгы нигез вә тамырларны билгеләү өчен хезмәт итүгә тагын бер ише кызыклы мисаллар фигыльләрдә очрый. Мәсәлән, *юан-у* һәм *юат-у* фигыльләреннән чыгып, без борынгы телдә *юа-у* фигыле булган дип ышанып әйтә алабыз; *йуан* – шул фигыльнең кайтым юнәлеше. Ә *йуат* – йөкләтү юнәлеше булып чыга. Шулай ук *уян-* һәм *ят-* фигыльләре төп **уя-у* фигыленнән икәнлеге ачык. Хәер, *уяу* сыйфаты – сыйфатлашкан исем фигыль хәзер дә гамәлдә.

Эчке реконструкция борынгы яки искергән кушымчалар нигезендә дә башкарыла. Мәсәлән, *бугай* сүзенең *булгай* сүзеннән икәнлеге элекке язма телдә шактый киң кулланылган *-кай* аффиксының мәгънәләреннән чыгып дәлилләнә. Борынгы төрки телләрдә (һәм хәзерге чуваш телендә дә) *-н* аффиксы белән ясала торган инструменталь килеш актив кулланылган. Ул хәзерге телебездә *ялгыз* → *ялгызын*, *кич* → *кичен*, *иртә* → *иртән* кебек очракларда чагыла. Шуны белеп, без *кырын* ← *кыр*, *саен* (*сайын*) ← *сайы* («сан» мәгънәсендә), *тиген* ← *тик* һ.б. ны әйтә алабыз. Әлбәттә, бу фаразлар диалекталь материал һәм бүтән төрки телләр материалы белән чагыштыргач кына расланалар. Мәсәлән, *сайы* «саен» сүзе төньяк Башкортстан татар сөйләшләрендә кулланыла. Тик һәрбер *=(ы)н* // *(е)н*-гә беткән рәвеш яки сыйфат инструменталь килештән килә дип әйтеп булмый.

Эчке реконструкция этимологиянең башлангыч һәм мөһим этабы, ләкин аның белән артык мавыгырга да ярамый. Әлбәттә, туган тел сүзләренең этимологиясен туган телдән эзләү эзләнлек принцибына бик тәңгәл вә ярашлы. Ләкин бәхәсле

очракларда патриотизмнан чыгып «сүз ягыңны каеру» – фәнни төгәллеккә хилаф нәрсә. Хәлбуки, кайбер этимологлар, мәсәлән, рус теленең ике томлык этимологик сүзлеген нәшерләгән П.Я. Черных, күптән кабул ителгән кайбер этимологияләрне – башлыча рус телендәге төрки алынмаларны кире кагып, саф русча яңа этимологияләр тәкъдим итә. Мисал өчен, ул русча *бурка* < төрки *бурка* «бөркәү», *бурлак* < татарча *бурлак*, *гоголь* < төрки *гоголь* «кыр үрдәге төре, күгәл» дип аңлатуларга каршы чыга. *Бурка* сүзен ул «бурый» сүзеннән ди, ләкин *бурка*ның *бурый* «көрән» төстә булуы бөтенләй шарт түгел. Һәм *бурка*лар «гадәттә көрән төстә булалар» дип тә әйтеп булмый. Чынлыкта, *бурка* күп төрки чыганакларда теркәлгән *бурҗаг* «ябынча» сүзеннән килә. *Бурлак* сүзен П.Я. Черных русча *бурлить* «тавышлану» сүзеннән ди. Тагын килеп, бурлаклар өчен тавыш куптару бигрәк тә хас дип әйтеп буламы икән? *Бурлак* ул – элекке заманда Идел яры буйлап агымга каршы каек тартып баручы. Иделнең үрге агымнарына җиткәч, бурлаклар эш хакы алганнар һәм, шул ук каекка утырып, кабат Әстерханга кадәр төшкәннәр. Бу коточкыч авыр һәм үзенчәлекле эшкә, гадәттә, йортсыз-җирсез ир-ат алынган. Һәм татар телендә *бурлак* гомумән «ялланмыш кеше, сезонлы эшче» (мәсәлән, Н. Думави телендә бу сүз шул мәгънәдә). Безнеңчә, *бурлак* иске татарча (С. Хәлфин) *буралгы*, казакъча *буралкы*, башкортча *боралкы* «бер югалып, бер табылып йөри торган терлек яисә кеше, сукбай» сүзеннән булса кирәк. Шулай дип алу бурлак тормышын тасвирлауга шактый туры килә. *Буралкы* сүзенең *буралак* варианты булу бик тә ихтимал. *Гоголь* сүзен рус этимологлары *гоготать* «каңгылдау» сүзен дәлил итеп, төп рус-славян сүзе иң элек «каз» мәгънәсендә булып, соңрак үрдәккә күчкән диләр. Хәлбуки төрек сөйләшләрендә *gögel* «күгәл» сүзе < *кöк* «күк, яшькелт» сүзеннән бик билгеле сүз модельләре буенча ясалган (Yerif Ali Bozkaplan. Türkiye türkçesi agızlarında kuş isimleri // Türk dili araştırmaları yıllıgı, 1992. b. 2). Русча *гоголь* – болгарча *гогаль* сүзеннән, ә болгар сүзе төрек сөйләшләреннән икәнлеге җитәрлек дәрәҗәдә ачык вә аңлаешлы. Каз атамасының үрдәккә күчүенә килгәндә исә, аның мисалы, аналогиясе дөньяда юк шикелле.

Аналогия ысулы – этимологик тикшеренүләрдә иң нәтиҗәле, әһәмиятле ысул.

Һәрбер кеше үзенең белгән сүз байлыгын (хәтердә тоту җиңел булсын өчен) аналогик төркемнәр буенча тәртипкә китерергә омтыла. Бу, бигрәк тә, балалар телендә сизелә. Һәм этимолог инсан уй-фикеренең шушы хасиятен исәпкә ала.

Этимологиянең төп принципларына туры китереп караганда, аналогиянең түбәндәге төркемнәрен аерырга була: 1) изофонетик аналогияләр, 2) изоморфик аналогияләр, 3) изосемантик аналогияләр.

Боларның һәрберсендә телнең үзендә, телләрнең аерым төркемендә, аннары дөньядагы барча телләргә хас булган изо- (типик, фреквенталь) күренешләр аерымлана. Гомумән, аналогик төркемнәр чиксез күп, ләкин һәр аерым телдә аларның ешрак очраганнарын төрен-төргә аерып чыгарга мөмкин. Шундый эшне эшләгәндә (хәер, ул әлегәчә бер тел өчен дә эшләнмәгән), этимологияне компьютерда да башкарып булыр иде. Ә хәзергә һәртөрле аналогик теземнәр тикшеренүченең хәтерендә – башында булырга тиеш.

Аналогияләр моңа кадәр таныш булмаган сүз үсешенең гипотетик моделен реконструкцияләү өчен кирәк. Мәсәлән, *тыкырык* сүзен алыйк. Иң элек татар телендә фигыльләрдән -*к* кушымчасы ярдәмендә ясалган сүзләр рәте барлыгын хәтерлибез: *боз-* → *боз-ык, көй-* → *көек, яз-* (*юлдан яз-*) → *язык* («гөнаһ») һ.б. Шушы сүзьясалыш моделеннән чыгып, *тыкыр-ык* сүзе *тыкыр-* сүзеннән дип фаразлыйбыз. Андый фигыль гомумхалык татар телендә юк. Диалекталь сүзлекләрдән эзлибез – юк. Шуннан соң кардәш һәм күрше телләр сүзлекләренә мөрәҗәгать итәбез – юк. Инде татар телендә еш кына интервокаль (ике сузык арасындагы) -*к*- борынгы ике *к* (*кк*) авазыннан килеп чыгуын хәтерлибез һәм *тыкырык* ул *тыккыр-ык* булырга мөмкин дип уйлыйбыз. Кыпчак телләрендә *тыккыр-* «тыгылу, тупикка терәлү» фигыле барлыгын табабыз. Димәк, *тыккыр-ык* «тупикка терәлгән» дигән сыйфат булган, ул сыйфат семантик үзгәреш кичереп, исемгә әверелгән (чагыштыр: *ватык, кисек* – сыйфат та, исем дә булып киләләр).

Аналогия ысулының төрле – фонетик, морфологик һәм семантик аспектлары бар. Фонетик аспект бу очракта этимологик аңлатманың фонетик үзгәреш законнарына хилаф булмавы гына түгел, монда бөтен бер аваз комплексларының, бер тип сүзләрнең охшаш үзгәрүе, гаплология модельләре күз алдында тотыла. Мәсәлән, *борынла-у* > *борна-у, кешенлә-у* > *кешнә-у, сарынла-у* («ритуаль җыр җырлау») > *сарна-у;* шулардан чыгып, *тырна-у* ның элекке формасы *тырынла-у* булган, ә *чорна-у* фигыле *чорынла-у* формасыннан килеп чыккан дип уйлый алабыз һәм шул юнәлештә раслагыч

фактлар эзлибез. Әлбәттә, мондый аналогик фаразларда этимологик мәсьәләнең бүтәнчә чишелешләре булу ихтималын да истән чыгарырга ярамый. Мәсәлән, *белдек, калдык, урындык* һ.б. исемнәрдән, аларда *-дык//-тык* аффиксы барлыгыннан чыгып, *сандык* сүзен дә нииндидер *сан-* нигезеннән ясалган дип фаразларга мөмкин. Ләкин *сандык* сүзенең барлык параллельләрен карап чыксак, бу сүзнең Көнбатыш һәм Көньяк Азиядә электән киң таралганлыгы (гарәп, фарсы һ.б. телләрдә бар) һәм һинд телләрендәге *самдана* «сандык» сүзенә кайтып калуы мәгълүм була. Борынгы һинд телендә *samdhana – sam* «барчасы, бөтенесе», *dhana* «савыт, сыйдыргыч; эченә салына торган нәрсә», *dhe-* «кую, салу» фигыленнән ясалган исем; борынгы фарсы телендә бу сүзгә кечерәйтү кушымчасы *-к* ялганып, ул *санданак* формасын алган, шуннан *сандаңк, сандук, сундук* һ.б. вариантлар пәйда булган. Бу мәгълүматлар булмаса, татарча *сондык* варианты «сона торган нәрсә» дип фаразларга мөмкинлек бирер иде. Чынлыкта бу вариант халык этимологиясе буенча гына килеп чыккан.

Морфологик аналогия сүзьясалыш модельләре нигезендә ясала. Этимологиядә, әлбәттә, бүгенге сүзьясалыш ысулларын, кушымчаларын һ.б.ны гына түгел, борынгыларын да белергә кирәк. Мәсәлән, борынгы төрки телләрдә (хәзерге инглиз телендәге шикелле) исем (һәм сыйфат) нигезләр бик җиңел рәвештә фигыль булып китә алганнар. Татар телендә бүгенгәчә сакланган *куш* (сыйфат) ~ *куш-* (фигыль), *туң* (исем һәм сыйфат) ~ *туң-* (фигыль), *тын* (сыйфат) ~ *тын-* (фигыль), *уң* (сыйфат) ~ *уң-* (фигыль), *шеш* (исем) ~ *шеш-* (фигыль) шул хәлләтнең калдыкларыдыр. Моны белү күп кенә бүтән сүзләрнең чыгышын ачыкларга ярдәм итә.

Борынгы телебездә (татар теле үсешенең уртарак бер этабында) *-к* һәм *-лык < л-ык* интенсивлык фигыль аффиксы киң кулланылган: хәзерге телдә моның калдыклары: *йот-у → йотлык-у, кыз-у → кызык-у, өз-у → өзлек-у, яз-у → язлык-у* һ.б. Моны белү безгә *атлык-у ← ат-у, ашык-у ← аш-у* («менү, менеп җитү»), *курык-у ← куры-* (төрекчә *koru-* «һөҗүмнән саклану»), *тотлык-у ← тот-у* дип ышаныч белән расларга мөмкинлек бирә. Алай гына да түгел, бу морфологик закончалыкны истә тотып, татар телендә онытылган фигыльләрне **тәнәйтергә***, ягъни реконструкцияләргә дә мөмкин.

Мәсәлән, *күзек-ү* фигыле *күз-ү* фигыленнән дип фаразлап була. Һәм чыннан да, кайбер төрки телләрдә *көз-* (*гөз-*) «текәлеп карау, ачык күрү» фигыле билгеле (ЭСТЯ, 3: 60–63). Бу сүз исә *күз < көз* исем сүзенең фигыль коррелянты.

Семантик аналогия бигрәк тә катлаулы тармаклы. Шуны әйтергә кирәк: һәвәскәр этимологлар һәм кайбер филологлар да мәгънә күчеш закончалыкларын белмиләр, аларга тиешенчә игътибар итмиләр. Мәсәлән, элекке текстларда очрый торган *үчер-ү* «янган утны сүндерү» фигылен *очыр-у* дип укыйлар. Хәлбуки «очыру > сүндерү» күчеше беркайда да теркәлмәгән. Һәм *үчер-ү* < гомумкыпчакча *öчир-*, кыргызча, уйгурча *öчүр-* «сызып ташлау, исемлектән сызу; сүндерү» *öч-* «юкка чыгу; сүнү» сүзеннән килә (к. себер татар сөйләшләрендә *үцер-ү* «сүндерү», *үц-ү, үч-ү* «сүнү», Д.Г. Тумашева 1992: 231). Шулай итеп, фонетик яктан да *үчерү* һәм *очыру* арасында тирәнтен аерма бар, алар «чагышмыйлар».

Күперчекләр ысулы ул – этимологик фаразны раслау өчен, арадаш яңгырашлар, нигезләр һәм мәгънәләр эзләү дигән сүз. Мәсәлән, югарыда китерелгән *булгай > бугай* фаразын раслау өчен иске бер җырда:

Тәрәзәләр ачып яулык болгай –
Без сөясе ярлар шул булгай,

дип әйтелә. Монда *булгай* сүзе «бугай» мәгънәсендә ич. Яки *торыш-у > тырыш-у* икәнлегенә *бай байга булышыр, ярлы ярлы өчен тырышыр* мәкалендәге *торыш-у* сүзе инандыргыч мисал *(о > ы* татар телендә ясалышы, морфемик составы томанланган сүзләрдә очраштыргалый).

Күперчекләр, шулай итеп, татар теленең үзендә мәкаль, әйтемнәрдә, иске җырларда, әкият-риваятьләрдә, шулай ук язучылар-шагыйрьләр телендә табыла. Ләкин күперчекләрнең төп чыганагы – татар теленең диалекталь лексикасы, барча бүтән төрки телләр һәм аларның шивәләре, фольклоры, әдәбияты һ.б. Шуны әйтергә кирәк: этимологик күперчекләрне табу өчен сүзлекләр, фольклор һәм язма әдәбият белән эш итү генә җитми, җанлы телләрне дә белергә кирәк. Еш кына күперчекләр пардаш телләрдә түгел, күрше телләрдә – татар теленнән алынмаларда табыла. Мәсәлән, *маташ-у* татар телендә «белмичә, юкка, уңышсыз рәвештә тырышу» дигән мәгънәдә генә кулланыла. Формаль

* *Тәнәйтү, танайту* диалекталь сөйләмдә «көчен кайтару» [атны ял иттереп *тәнәйтү,* җирне *тәнәйтүгә* иген чәчмичә калдыру һ.б.]; без бу сүзне «реконструкцияләү» мәгънәсендә кулланабыз. *Тәнәй-, тәнә-* «көченә, элекке әйбәт хәленә кайту» фигыле борынгы төрки сүз, ул борынгы монголча *tenij* «бөялгәч язылу, тураю» сүзләре белән тамырдаш).

яктан *маташ-* нигезе *мата-у* дигән фигыльнең уртаклык юнәлеше. Татар сөйләшләрендә *мата-у* фигыле чыннан да бар, ләкин «тоткарлау, комачаулау» мәгънәсендә; *маташ*-уны шул *матау*-дан дип әйтергә мәгълүмат кына җитми. Кирәкле мәгълүмат – күперчек бүтән төрки телләрдә юк, ул удмурт телендә табыла: *маташ (мата-шыны)* «көрәшкәндә аяк чалу (чалышу), шундый (көрәштә тыелган) ысул белән җиңмәкче булу» – «бер-береңне матау».

Изоглоссалар алымы. Изоглосса дигәндә, аерым сүзнең, шулай ук аның яңгыраш яисә мәгънә төсмерләренең, төрләнеш вә кулланыш үзенчәлекләренең таралыш чикләрен һәм шул чик сызыклары эчендә калган таралыш ареалын күз алдында тоталар. Изоглосса этимологиясе эзләнелгән сүзнең мөһим характеристикаларының берсе була. Гомумән, билгеләнгән изоглоссалар күптөрле лингвистик, тарихи-этнографик һ.б. мәгълүмат чыганагы була алалар.

Изоглоссаларны белүнең этимология өчен әһәмиятен түбәндәге бер мисалдан күрергә мөмкин: күрше фин-угор телләрендә, күрше рус сөйләшләрендә, шулай ук кыпчак шивәләрендә *зепъ, зеп, җәп* «киң кесә» сүзе теркәлгән (бу мәдәни интернациональ сүз хакында рус этимологы И. Добродомовның махсус һәм күләмле мәкаләсе бар). Ләкин татар телендә бу сүз теркәлмәгән кебек иде. Нишләп инде алай, һәр дүрт тарафта бу сүз бар, татар теле ареалы *зәп* сүзенең изоглоссасы эчендә кала, ә татар телендә ул теркәлмәгән? Булырга тиеш ул сүз бездә! Һәм, чыннан да, бар икән: «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә аны *җеп* мәкаләсендә биргәннәр: *җеп кесә* – түш уртасына урнаштырылган киң кесә. Мондагы *җеп* – дөрес *җип* – һичшиксез, әлеге *җәп, зәп* (*э*>*и* күчеше татар теленә аеруча хас).

Икенче яктан, теге яки бу сүзнең изоглоссасы аерым бер телдән тышкары чыкмаса, бу аның этимологиясен шул телнең үзеннән эзләргә кирәклеген искәртә. Мәсәлән, татар телендә шулкадәр киң кулланышлы *гел (гелән)* сүзенең бүтән төрки телләрдә (башкорт телен исәпкә алмаганда) юклыгын белгәч, әлбәттә, аның чыгышын да татар сөйләшләреннән генә эзләргә кирәк, һәм татар этимологиясендә *гел (гелән)* сүзен иренсезләштерүчән сөйләшләрдә *гөлле, гөллән* сүзләреннән килеп чыккан дип билгеләнүе (Җ. Вәлиди, Л. Җәләй) бик дөрес.

Тырыш-у һәм *тырыш* сүзләре дә бүтән төрки телләрдә сирәк. Тик иске төрки татарча «Кисекбаш» телендә *дурушалым* «тырышыйк» сүзе бар һ.б. Гомумән, *тырыш-у* диалекталь *торыш-у* сүзеннән килә. *Тырыш* сүзе, үз чиратында, *торыш* сүзеннән (бу сүз исә *тырышу* < *торышу* фигыленнән алынган яисә русча *стойкий* сүзеннән калька булса кирәк). Бу очракларда да татар (бигрәк тә мишәр) сөйләшләренә хас булган иренсезләштерү (делабилизация) күзәтелә.

Тарихилык принцибы

Фәндә тарихилык принцибы күп аспектлы нәрсә. Гомумән, тарихилык үсеш теориясенә нигезләнә. Теоретик тарихилыкның берничә конкрет таләбе (регулятивы) аерымлана: 1) ретроспективлык (үтелгән юлга карау), 2) сәбәпле бәйләнешләрдә аңлау һәм аңлату (ни өчен шулай булган), 3) диалектиклык, 4) стадия (фаза, этап, период) буыннарына бүлү һәм исәпкә алу, 5) бер стадиядән икенче стадиягә күчеш законнарын белү һәм игътибарга алу һ.б. (П.В. Алексеев, А.В. Панин. Философия. М., 2000. 392–402 бб.).

Этимология өчен шулардан ретроспективлык регулятивы әһәмиятле. Үткән юлга карау өчен, аны белергә кирәк! Конкретрак әйткәндә, этимолог туган тел тарихын иң борынгылыктан башлап өйрәнергә һәм яхшы күзалларга тиеш (ә бу исә гомуми тарихны өйрәнү вә белүдән башка мөмкин түгел). Мәсәлән, безнең татар теле үзенең төп аергыч хосусиятләре (борынгы руник тел консонантизмының һәм лексикасының нигездә саклануы, ләкин вокализмының аффинлы, ягъни үзара бәйләнешле үзгәрүе) белән кайчан һәм нинди конкрет тарихи шартларда барлыкка килгән? Татар этимологының (тел тарихчысының) күңелендә бу сорауга конкрет җавап яту тиешле. Шундый җавап (күзәфәләү, «күзаллау») этимология белән шөгыльләнгән һәр кешенең (ул теләсә дә, теләмәсә дә) эшендә чагылмыйча калмый.

Этимологик ретроспективлык таләбенең бик тә мөһим бер ягы – эздән кайту, эзләнлек кирәклеге. **Эзләнлек принцибы** буенча чыгышы тикшереләсе сүзнең иң элек туган телдәге (аның сөйләм вә әдәби формаларындагы, диалект вә сөйләшләрендәге) яңгыраш һәм мәгънәләре җентекләп өйрәнелә. Еш кына сүзнең этимологиясенә ачкыч шушы этапта ук табыла. Мәсәлән, *тома* (сукыр, надан), *шома* сүзләре гап-гади (диалекталь) *ту-ма* «тумыштан» һәм *шу-ма* «шуу өчен җайлы» сүзләреннән икәнлеге мәгълүм була. Әйтергә кирәк, сүзнең этимологиясе туган тел материалында аңлашылуы – кардәш, күрше һәм борынгы телләр лексикасын

өйрәнү кирәклеген һич кенә дә кыйммәтсезләндерми. Шул ук *тома* һәм *шома* сүзләренең татар теленең үзендә ясалуы безнең фараз белән түгел, ул сүзләрнең бүтән чыганакларда – кардәш вә иске телләрдә юклыгы белән раслана! Ә бу факт (сүзнең бүтән төрки телләрдә юклыгы) исә әлеге телләр лексикасын карап чыккач кына мәгълүм була.

Эздәнлекнең тарихи һәм географик аспектлары бар. Тарихи аспектка карап туган телнең элекке, элгәреге («иске», «борынгы») лексикасы өйрәнелә: язма ядкәрләр, сүзлекләр һ.б. карап чыгыла. Шуннан соң иң якын кардәш телләр (татар теле өчен – башкорт һәм нугай, караим һәм кумык телләре), аннары көнчыгыш кыпчак (кыргыз, казах, каракалпак), аннары уйгур теле материалы һ.б. карала.

Географик аспектта, иң беренче эш итеп, татарларга күрше (иң беренче чиратта – кардәш, төрки) халыкларның телләре лексикасы карала, аннары ераграк халыклар телләренә мөрәҗәгать ителә. Игътибарны географик аспектка юнәлтү бигрәк тә матди мәдәният атамаларын этимологик аңлатуда әһәмиятле. Күршеләр татарлар белән бердәй матди тормыш шартларында яшәгәннәр ич.

Әйтергә кирәк, төрки дөньяда тарихи һәм географик аспектлар еш кына тәңгәлләшми. Тарихи аспектта чуваш теле – татар теленнән иң ерак төрки тел. Ләкин географик аспектта татарлар белән иң көчле аралашкан, мең ел буенча бер үк дәүләтләр составында яшәгән. Кайбер телчеләр (мәсәлән, Н. Поппе) чуваш теле лексикасының 80 % татар теленнән алынган дип раслыйлар. Бу чынлыкка якын. Шулай булгач, татар теленең тарихи лексикологиясен чуваш теле материалын исәпкә алмыйча өйрәнү – абсурд. Чөнки чуваш телендә татар теленең үзендә онытылган сүзләр, сүз формалары, сүз мәгънәләре дә сакланган (бу хәл бик табигый), һәм андый очраклар аз түгел. Мари теле турында да шуны әйтергә мөмкин. Мари лексикологлары (Ф.М. Гордеев, Н.И. Исанбаев һ.б.) бу телдә күп меңнәрчә татар алынмаларын күрсәтәләр. Удмурт телендә дә борынгы төрки сүзләр күп кенә һ.б.ш.

Эздәнлек принцибына игътибарсызлык бигрәк тә спекулятив (эффектка исәпләнгән) этимологиядә еш очрый. Мәсәлән, башкорт телчеләре еш кына башкорт сүзләрен һәр яктан ерак инглиз, һинд, шумер һ.б. телләрнең сүзләре белән чагыштыралар, шул ук вакытта бүтән төрки телләрне (хәтта татар телен) игътибарга алмыйлар. Татар сүзеннән берни белән дә аерылмаган сүзләрне «башкорт сүзе» дип атау да алардагы фәнни әдәбиятта еш очрый торган күренеш. Мәсәлән, *тәңкә* сүзе татарча да, башкортча да нәкъ бер төрле яңгырый һәм бердәй мәгънәдә. Башкорт лексикологы аны, бернигә дә карамыйча, «төп башҡорт һүҙе» дип атый. Ә татар теле кая киткән? Этимологиядә иң элек шуңа игътибар итү фарыз. Һәм бу сүзне, фәнни төгәллек өчен, **татар-башкорт** (яисә, бик теләсәгез, **башкорт-татар**) дип аңлатырга кирәк. Башкорт филологы, гадәттә, **татар** сүзен телгә дә алмастан, борынгы һәм ерак (мәсәлән, фарсы) телләрдән параллель күрсәтә башлый. *Тәҙрә*, һичшиксез, башкорт сүзе (андый яңгыраш татар сөйләшләрендә юк ахырысы), *тәрәзә* – татарныкы, ләкин башкорт сүзенә иң якын яңгыраш барыбер татар теле сөйләшләрендә: *тәрзә*. Һәм башкортча *тәҙрә* сүзенә этимологик аңлатма биргәндә, татар диалекталь вариантын китерү фарыз (чөнки *тәҙрә* < *тәрзә*).

Тарихилык принцибының тагын бер мөһим һәм гаять зур белемнәр таләп иткән аспекты халык кичереп үткән тормыш шартларын һәм рухи халәтләрне белеп эш итүдән гыйбарәт. Мәсәлән, нәрсә ул *тупса*, гомумкыпчак эталонынча *топса* (гомумтөрки *о*)? Хәзерге мәгънәләре «бусага; шарнир, питла». Беренче карашка (синхроник планда), бу – табышмак сүз. Ләкин шуны искә төшерик: элек ачылмалы тәрәзә һәм ишекләр (тимер кыйммәт булган заманнарда) төп агачка, кучәркәгә беркетелеп, кучәркәнең аскы һәм өске түгәрәк уемнарына куелып ясалган. Шул *туп* кереп утыра торган уемлы агач *тупса* дип аталган да инде! *Туп-са*, димәк ки, туп урыны, туп савыты; чагыштыр: *беләк-сә* «манжет, беләккә киелә торган нәрсә», *җиңсә* «җиңгә киелә торган нәрсә», үзбәк, төрекмән телләрендә *дупсә* < *туп-сә* «топсә, чүлмәк утыртыла торган түгәрәк төпле җайланма» (*туп* «төп»). *Туп* сүзе дә, *-са*//*-сә* кушымчасы да татар телендә яхшы билгеле, тик тарихи чынбарлыкны белеп бетермәү нәтиҗәсендә генә *тупса* сүзе табышмак булып кала. *Тупса* сүзенең «бусага» мәгънәсе – икенчел (метонимия буенча мәгънә күчеше), «шарнир» мәгънәсе шулай ук икенчел (функция буенча мәгънә күчеше). Беренчел мәгънәнең денотаты үзе юкка чыккач, икенчел мәгънәләр генә торып калган (алар белдергән нәрсәләр хәзер дә бар һәм еш очрый).

Чынбарлыкның онытылуы әйберләр үзгәрүдән генә түгел, халыклар күченү процессында табигый шартлар үзгәрүдән дә булгалый. Андый очраклар үтә кызыклы, алар халыкның ата-бабалары нинди табигый шартларда яшәгәнлеген күрсәтәләр. Моңа ачык мисалны якут филологлары китерә: якут календарендә март «су ташу ае» дип атала. Хәлбуки Якутиядә мартта каты суыклар, су

ташуының исе-косы да юк. Димәк, якутлар көньяктан килгәннәр! Татар телендә дә татарлар составына кергән кайбер этник төркемнәрнең көньяктан килгәнлегенә дәлилләр табыла. Мәсәлән, *койма кою* тәгъбирен алыйк. Койманы татарлар такталар кадаклап ясыйлар, ул ни өчен «кою»? Хикмәт шунда: көньяк ярымчүлләр зонасында (Уйгурстанда, Урта Азиядә һ. б.) койманы ике кыса арасына сыек балчык *коеп* ясыйлар! Ә менә *кәбен кою* борынгы гадәттән килә: никах туе вакытында кәләшнең башына *кәбен* – вак көмеш тәңкәләр койганнар. *Кәбен* сүзе ирани телләрдән килә, димәк, безнең ерак бабалар ирани халыклар белән тыгыз аралашып яшәгәннәр.

Этимологиядә халыкның тарихын күз алдында тәфсилле ачыклык белән күрә белү мөһим дидек. Этимолог шуңа омтыларак, тарихи, археологик һәм этнографик әдәбиятны җентекләп өйрәнергә тиеш. Һәм татар телчесенең аңында, әйткәнебезчә, татар тарихының төгәл концепциясе булырга тиеш. Бу бүлектә без үзебез, мәсәлән, шундый нигез фикерләрдә торабыз:

1. Татар халкы үзенең төп тел үзенчәлекләре белән Урта Идел регионында формалашкан.

2. Татар теленең аергыч үзенчәлекләре (борынгы руник һәм борынгы кыпчак консонантизмының саклануы, ә вокализмның кискен, әмма аффинлы системаны бозмыйча үзгәрүе) VI–VIII гасырларда, җирле фин-угор кабиләләрен ассимиляцияләү процессында барлыкка килгән.

3. Азов буе болгарларының теле бик үзенчәлекле булган, әмма ул болгарлар Урта Иделгә килгәч (VIII–IX гасырлар, төгәл генә билгеле түгел), аларның теле борынгы татар субстраты (ул әле «татар» дип аталмаган) тәэсирендә үзгәргән. Болгарлар, нигездә, үз консанантизмнарын саклаганнар (консонантизм, гомумән, сакланучан), әмма борынгы татар вокализмына күчкәннәр.

4. Монгол яулары татар теленә бик аз үзгәреш керткәннәр. Татар вокализмы Алтын Урда чорында яки хәтта соңрак та формалашкан дип бару – тарихи, этнологик һәм лингвистик закончалыкларга каршы килә. Алтын Урда чорында татарларга татар исеме тагылган, урта уйгур теленең тәэсире көчле булган, монгол теленнән берничә дистә сүз алынган. Гомумән, төрки телләрдә монгол алынмалары күп кенә, ләкин алар Чыңгыз хан яуларына кадәр алынганнар! Шул гына.

5. Татар теле һәрвакыт диярлек язулы һәм Урта Идел вә Көньяк Урал регионында халыкара аралашу чарасы булган. Ул барча күрше халыклар телләренә көчле тәэсир ясаган. Күрше телләрдә татар теленең үзендә онытылган сүзләр һәм тәгъбирләр сакланып килә. Иң тәүге дәвердән соң күрше телләрнең татар теленә тәэсире исә көчле булмаган (фин-угор телләреннән алынган сүзләрнең азлыгы шуны күрсәтә).

Тарихи мәгълүматлар этимологик эзләнүләргә башлангыч юнәлеш бирсәләр, этимологик тикшеренүләр тарихи мәгълүматларга төгәллек кертәләр һәм тарихи фаразларны расларлык дәлилләр бирәләр. «Этимология – язма тарихның, тарихчының күрәге» дигән афоризм шуңа ишарә итә. Конкрет алганда, мәсәлән, Алтын Урда дәүләтендә кәнсәләр-контора эшен уйгурлар башкарган, идарә аппаратын шулар тәшкил иткән дип фараз ителә иде (чөнки уйгурлар, бигрәк тә аларның манихей – себер сөйләшләрендәге *маныхай* – динендәгеләре баштан ук Чыңгыз хан яклы булганнар һәм Чыңгыз хан аларны идарә эшләренә җәлеп иткән). Ләкин бу күренешнең масштабы, чикләре һ.б. бик үк билгеле түгел иде. Татар теле буенча тарихи-этимологик тикшеренүләр борынгы уйгур тәэсиренең күләмен чамаларга мөмкинлек бирә. Менә, мәсәлән, *тәпән* «кечерәк бал мичкәсе» сүзе элекке уйгурча *тәги пәнт* «төбе яссы» сүзеннән, арытабан, шул ук *тәги пәнт* татарча диалекталь *тәбән,* шуннан *тәбән-әк* сүзләренә этимологик нигез булуы билгеле. Бу факт исә уйгурларның татар халкы составына да кергәнлеген күрсәтә, чөнки *тәпән, тәбән* һәм *тәбәнәк* кебек көнкүрешкә караган сүзләр турыдан-туры сөйләшеп аралашу нигезендә таралалар.

Тамыр ясалышы

Тамырлар һәм кушымчалар мәсьәләсе этимологиянең төп тикшерү предметларының (шәйләренең) берсе.

Этимологиядә, синхрон тел гыйлеменнән үзгә буларак, тамыр ясалышы турында да сүз алып барырга туры килә. Синхрон сүз ясалышында тамыр аерым өлешләргә бүленми торган лексик морфема, этимологиядә исә тамыр да еш кына аерым өлешләргә таркатыла.

Татар теленең тамырлар составы түбәндәгечә классификацияләнә:

1) борынгы төркилектән калган һәм инде (хәзергечә) чыннан да таркатылмый торган сүзләр,

2) алынма тамыр сүзләр,

3) тел тарихы дәвамында ясалган тамырлар.

Тамыр ясалу юллары түбәндәгеләр: *гаплология, конверсия* һәм *лексикалашу,* чит телдән *үзләштерү, дублетлашу* һәм *кабат таркалу.*

Гаплология дип сүзнең, сүзтезмәнең бик нык кыскарып, состав өлешләре танымаслык булып үзгәрүен атыйлар[*]. Гаплология, димәк, ике төрле: а) элекке кушымчалы сүз кыскару очраклары, мәсәлән, *бугай* < *булгай* «булырга тиеш» (*бул-* фигыль тамырына теләк фигыль кушымчасы *-гай* ялганып ясалган сүз, борынгы текстларда, мәсәлән, «төшлек китапларында» – юраунамәләрдә еш очрый), *кумәч* < *куммәч* (*-мач* // *-мәч* ашамлык атамалары ясагыч кушымча), *күтәрү* < *күлтәрү* (элекке *күл-* «йөкләү» фигылен йөкләтү юнәлеше), *ылыгу* < *ыклыгу* (диалекталь *ыгу* «су уңаена агу» сүзенең интенсивлык формасы) һ.б.; б) сүзтезмәләр берегеп кыскару очраклары, мәсәлән: *кузгалак* < *кузыйкалак* < *кузый колак, ябалак* < *йабаколак* < *йабай колак (йабай* – кыргый ат төре), *нитү* < *ни итү; сиксән* < *сэксән* < *сэккиз он; туксан* << *токкуз он; сарут* < *сары ут, ярут* < *яр уты* һ.б.ш.

Татар этимологиясендә гаплологиягә һәрвакыт игътибар ителде, хәтта артыграк та. Мәсәлән, татар телчеләре әйткән *алачык* < *алы (алды) ачык, беләзек* < *беләк йөзек, котыру* < *кот ору* кебек гипотетик гаплология очраклары акланмый (гомумән, дөрес фаразларга өстәмә дәлилләр табыла тора, дөрес булмаганнарына табылып бармый).

Конверсия – сүзләрнең нигез (кушымчасыз) формасында бер сүз төркеменнән икенче сүз төркеменә күчүе – төрки телләрдә элек-электән киң таралган булган. Борынгы төрки телләрдә күп кенә тамыр сүзләр исем дә, фигыль дә булып кулланыла алганнар. Моның сакланган үрнәкләре хәзер дә очрый: *җил* (исем) – *җил-ү* (фигыль), *кат* (исем) – *кат-у* («кушу» – фигыль), *куш* (исем һәм сыйфат) – *куш-у* (фигыль) һ.б. (кара:10 б.). Исемнең сыйфатка һәм киресенчә күчүе хәзерге телдә шактый еш, ә сыйфатның рәвешкә күчүе инде, гомумән, кагыйдә булып киткән диярлек. Шунысы да кызыклы ки, кайбер очракларда бер үк тамыр сүз фигыль дә, исем дә, сыйфат та булып кулланыла ала: *туң-у, көзге туң, туң җир* һ.б. Этимологик тикшеренүләрдә, конверсиянең борынгылыгын искә алып, мәсәлән, хәзерге фигыль тамырының элек исем буларак та кулланылу ихтималын хәтердә тоту мөһим. Фараз буларак, *кыр-у* фигыленең тамыры *кыр* «кырылган җир» булуы ихтимал һәм моның *кыр* «басу» сүзе белән бердәй булу ихтималы юк түгел. Шуның шикелле үк, тюркологлар *яр-у* һәм *яр* («крутой берег») сүзләрен чагыштыралар икән, без бу чагыштыруны баштан ук юкка чыгарырга тиеш түгелбез. Татар сөйләшләрендә киң таралган *чый-у* «очлы нәрсә белән язу, сызу» сүзенең исем коррелянты да бар: себер сөйләшләрендә *цый* «очлы нәрсә белән сызылган сызык». Без бу сүзне кытайча *цзый* «иероглиф» сүзеннән дип карыйбыз, һәм бу фаразның дөреслегенә өстәмә дәлилләр дә табыла: *чый* сүзенең *чыймай* варианты да бар – ул «икмәк, кабартма һ.б.ш. өстенә төшерелгән бизәк» һәм «шундый бизәк төшергеч корал» дигән сүз. Казах сөйләшләрендә *шимай* < *чимай* «аркылы-торкылы сызыклар» – иероглифның үзе инде. Өстәвенә, кытайча да *цзый-ма* «иероглиф сызымы» сүзе бар! Бу этимологик процедурада иң мөһим момент – кытайча исем төркемчәсенә кергән сүзнең фигыль булып китә алуы. Беренче карашка, бу гайре табигый кебек, әмма борынгы дәверләрдә гадәти күренеш булган икән!

Конверсиягә *эллиптик тамыр* ясалышы якын. Лексик эллипсис дип, кушымчалы сүздән кушымча, сүзтезмәдән бер сүз төшерелеп калдырылуны атыйлар. Шундый редукция нәтиҗәсендә сүзнең грамматик һәм лексик мәгънәсе кискен генә үзгәрергә мөмкин. Мәсәлән, татарча *кәләш* сүзе шулай килеп чыккан. Кардәш кыпчак телләреннән һәм чувашчадан да күренгәнчә, *кәләш* «сөйләшү, сөйләм» *(кәлә-* «сөйләү» фигыленең уртаклык юнәлеше) дигән сүз. «Сөйләшү» мәгънәсендәге сүзнең «кыз ярәшү» мәгънәсен алуы – типологик күренеш («кыз сөйләштек» дип хәзер дә әйткәлиләр). Менә шуннан инде элгәре *кәләшле* «сөйләшенгән, ярәшелгән (кыз)» дигән сүз ясалган булган. Бу сүздән азактагы *кыз* сүзе һәм *-ле* кушымчасы да кыскарып, *кәләш* сүзе килеп чыккан. Эллиптик яңа тамыр ясалышы өчен, шулай итеп, транзитив-арадаш ясалмалар булуы шарт. Мондый шартлар исә бик үк еш булмый. Югарыда телгә алынган очракта *кәләш-ү* «сөйләшү» сүзенең онытыла баруы зур роль уйнаган. Нәтиҗәдә, *кәләш* «сөйләш» һәм *кәләш* («невеста») сүзләренең берсе бөтенләй «телдән төшеп калган».

Татар телендә эллиптик тамыр ясалышы, гомумән, еш кына *-лы*//*-ле* кушымчасы төшеп калу юлы белән бара. Мәсәлән, гарәп сүзләренең чыганактагы мәгънәсе үзгәреп, асылда яңа сүз – яңа тамыр килеп чыгу очраклары шундыйрак: гарәпчә *тәwәккәл* «риск», шуннан татарча *тәwәккәлле* сүзе ясалган, бу сүзнең *-ле* өлеше кыскарып, *тәwәккәл* «ни булса, шул булыр дип, ахыргача уйлап бетермәстән гамәлгә керешүчән» сүзе килеп чыккан. Шулай ук *сабыр* (гарәпчә бу сүз – исем) → *сабыр-*

[1] Рус тел гыйлемендә **гаплология** терминына таррак мәгънә бирелә.

лы → *сабыр* (сыйфат), *хәтәр* (исем) → *хәтәрле* → *хәтәр* (сыйфат) һ.б.

Лексикалашу – төрләнеш формасындагы сүзнең төп формадагы сүз булып аңлашылуы (һәм еш кына фонетик яктан да үзгәрүе) – алай ук еш күренеш түгел. Лексикалашуга хәзерге телебездә кайбер бәйлек һ.б. ярдәмлек сүзләрнең, исемнәрнең юнәлеш килеш (мәсәлән, *башка, үзгә),* фигыльләрнең хәзерге заман өченче зат (мәсәлән, *аша* ← *ашу*, *утә* ← *утү*) формаларыннан килеп чыгулары мисал. Кайбер вакыт рәвешләре дә шушы рәттә тора, мәсәлән, *иртәгә, кичкә* һ.б.ш. Татар телендә борынгы (*-н* кушымчалы) инструменталь килеш формаларының рәвешкә әверелү очраклары күп кенә: *җәй* → *җәен, көз* → *көзен, кыр* → *кырын, өст* → *өстен, ялгыз* → *ялгызын, кич* → *кичен, иртә* → *иртән* һ.б. (конверсия һәм лексикалашу очраклары синхроник планда Ф.Ә. Ганиевнең «Конверсия в татарском языке» дигән китабында яктыртылган).

Чит телдән үзләштерү дигәннән, алынмалар алу түгел, ә алынма сүзләрнең фонетик яктан гына түгел, мәгънә ягыннан да нык үзгәрү очраклары күз алдында тотыла, мәсәлән, татарча *дәрт* «күңел кузгуы, ярсынучанлык» < фарсыча *дәрт* «авыру, чир, хасталык», татарча *мут* «елгыр һәм хәйләкәр» < русча *мот* «мал-мөлкәтен (бигрәк тә акчасын) әрәм-шәрәм итүче» һ.б.

Этимологик дублетлашу нәтиҗәсендә пәйда булган сүзләрнең оригиналга иң якыннан калганнары – яңа тамыр, мәсәлән, *газап* һәм *азап* парының беренче сыңары – алынма сүз, икенчесе – татар телендә пәйда булган яңа тамыр сүз. Шулай ук *карта* сүзе – рус теленнән алынма, *кәрт* – татар телендә килеп чыккан яңа тамыр һ.б. (мондый тамырлар күп). Төп төрки *бөек* һәм *биек, олуг* һәм *олы, ыруг* һәм *ыру* һ.б.ш. парларның һәр сыңары – аерым тамыр (болардан *бөек, олуг, ыруг* – бүтән төрки телләрдән алынма).

Кабаттаркалыш күренеше тамыр ясалу ысулы буларак артык киң кулланылмый. Бу ысулга мисал – парлы *исе-косы* (*юк*) < борынгы *иесе-коңысы*: монда *исе* – борынгы *ийе (< ыйыз, ыйыд)* «ис, аңкыш» сүзенең өченче зат тартым формасыннан: *ие-се*. Тора-бара *ийе* тамыр сүзе үзе онытылгач, *ие-се* сүзе *иес-е* дип «кабат таркатылган» һәм шуңарчы булмаган *ис* («запах») сүзе пәйда булган (шуннан элекке *ис* < *эс* «хәтер» сүзенә омоним килеп чыккан). Нәкъ шуның шикелле, *куңу-сы* > *коңысы* > *кос-ы* (кебек аңлашылган). *Төс* сүзе борынгы *тү-сү* «тө-се» (*тү* «атның һ.б. терлекләрнең йон-ябагасы») сүзеннән. *Микән* кисәкчәсе *-мы икән* компонентларыннан кабаттаркалыш юлы белән ясалган һ.б.

Кушымчалар ясалышы

Кушымча морфемаларның ясалыш юллары түбәндәгеләр:

1) кушымча тулы лексик мәгънәле сүздән, мәсәлән, *-чы* исем ясагыч кушымчасы (*башчы, итекче, эшче*) борыңгы *чын* «кеше, кемсә» сүзеннән; *балтырган, бөрлегән, карлыган, кылган, шалкан* үсемлек исемнәрендәге *-ган* || *-кан* кушымчасы монгол телләрендә сакланган *гана* || *кана* «үсемлек, җимешле үлән» сүзеннән (татар сөйләшләрендә *кана-у* «үсеп чыгу, курпылау») һ.б.;

2) кушымча борынгы ике-өч кушымча яисә лексик мәгънәле сүз һәм кушымча берегүдән килеп чыга, мәсәлән, *-кыч* кушымчасы элекке *-кучы* < *-ку+чы* кушма кушымчасыннан; *-ла* һәм *-лы* < *-лыг* кушымчаларының *-л* өлеше борынгы *ул* «җыен, масса, туплам, күплек» сүзеннән (*-ла* < *-ул-а, -лыг* < *-ул-ыг*); *-ты* үткән заман фигыль кушымчасы борынгы *-т* + *ы* кушмасыннан (*-т* фигыльдән исем ясагыч, *-ы*//*-е* тартым кушымчасы); *-ныкы*//*-неке* кушымчасы *-ның*//*-нең+ке* кушымчаларыннан тора һ.б.;

3) кушымча чит телдән үзләштерелә, мәсәлән, фарсы теленнән *имәнсәр, каенсар* кебек сүзләрдәге *-сар*//*-сәр; акылдар, илдар, колдар* кебек сүзләрдәге *-дар* кушымчасы алынган; *Дума-ви* (*Дума* авылыннан), *Утыз Имәни* (*Утыз имән* авылыннан) кебек фамилияләрдәге, шулай ук *әкият-и, дәүләт-и* кебек сүзләрдәге *-и, -ви* – гарәп теленнән һ.б.;

4) яңа кушымча борынгы кушымча дублетлашу мәгънәсендә пәйда була, мәсәлән, *-лы* || *-ле* һәм *-лык*//*-лек* борынгы *-лыг* кушымчасыннан килә һ.б.

Фонетик принцип

Этимологиядә фонетик принципның ике аспекты бар: 1) методологик аспект һәм 2) этимологиянең ышандыргыч булуы аспекты.

Әйткәнебезчә, җитди этимология тикшерелгән сүз турында барча мәгълүматларны, иң беренче чиратта, аның таралыш ареалын, нинди телләрдә нинди яңгырашларда, нинди язылышларда һәм ниндиерәк мәгънәләрдә очравын теркәүдән башлана. Бу эшне башкару өчен исә бер үк тарихи лексик берәмлекне теләсә нинди фонетик һәм орфографик киемдә таный белергә кирәк.

Моның өчен исә, беренче чиратта, телләр арасындагы фонетик тәңгәллек закончалыкларын өйрәнергә кирәк. Ә фонетик тәңгәллекләр бик катлаулы,

аларны бер утыруда гына нык үзләштереп булмый. Фонетик закончалыклар шундый ки, беренче караштa охшаш сүзләр бөтенләй ят-чит, ә бөтенләй охшаш булмаган сүзләр, чынлыкта, бер үк сүзнең төрле локаль яңгырашлары булырга мөмкин.

Мәсәлән, кыргызча *болот* дип язылган. Кыргыз теленең фонетик закончалыкларын белмәгән татар моны *болыт* («туча») дип уйлап куюын көт тә тор. Хәлбуки, кыргызча *болот* – татарча *булат* (аеруча сыйфатлы корыч).

Чувашча *хур* – татарча *каз*. Бер генә аваз да туры килми. Әмма болар – бер үк тарихи сүзнең төрлечә чагылышлары гына. Һәм безнең шулай дип раславыбыз барча фонетик закончалыкларга нигезләнә, шулардан килеп чыга.

Фонетик закончалыклар барча телләр һәм барча чорлар өчен бердәй түгел. Бер өлкәдә бер чорда булып үткән фонетик үзгәреш бүтән өлкәдә бүтән чорда кабатланмаска мөмкин, гәрчә бер үк телнең тарихында булса да.

Фонетик үзгәрешләр тарих дәвамында берсе өстенә берсе җиңел катламланалар һәм моны да исәпкә алырга кирәк. Мәсәлән, татарча *кыз* – чувашча *хěр: з* урынында *р* – борынгылык галәмәте (ягъни *р* борынгырак). Ләкин әле бу сүзнең иң борынгы яңгырашы чувашча дигән сүз түгел, чуваш телендәге *х*, татарча *ꝗ*-га караганда, яңарак, ә палатальләшү (*ы* > *ě*) аннан да яңарак. Димәк, татарча *кыз*ның *кы* өлеше, ә чувашча *хер*нең *-р* өлеше борынгырак. Безгә билгеле булган иң борыңгы варианты – *ꝗыр* «алтын, кыйммәт нәрсә» (кызларны шулай атаганнар).

Этимологиянең ышандыргыч булуы ягыннан каралган фонетик принцип – сүзнең тарихы телнең тарихи фонетикасына хилафлык китерү рәвешендә аңлатылмаска тиешлеге ул.

Татар теленең фонетик тарихы мәгълүм (тик ул дәреслекләрдә начар яктыртыла, монысы – икенче мәсьәлә). Һәм, әйтеп үтик, татар фонетикасы тарихи яктан күрше төрки телләр – чуваш, башкорт, казах фонетикаларына караганда гадирәк тә. Базис нәрсә – руник ядкәрләрдә чагылыш тапкан тел. Борынгы кыпчаклар, бу телне кабул иткәндә, элекке телләрендә булган *w* авазын төрки интервокаль *-ғ-* һәм *-г-* урынына кулланганнар, интервокаль *ꝗ* һәм *к* урынына исә алар *-ғ-* һәм *-г-* авазларын куллана башлаганнар. Гомумән, бу процесс «тел ялкаулыгы» закончалыкларына туры килә: сөйләшүчеләр, аңлаешлылыкны саклаган хәлдә, җиңелрәк әйтергә тырышалар. Төрки *ғ, г* тартыклары, *ꝗ, к* тартыкларына караганда, ә *w, v* тартыклары, *ғ, г* тартыкларына караганда, җиңелрәк әйтелә. Шул рәвештә аффинлы (үзара бәйләнешле) дип билгеләнә торган күчешләр пәйда булган:

ꝗ > *ғ* || *ғ* > *w, v*
к > *г* || *г* > *w, v*.

Татар теле борынгы кыпчак теленнән үсеп чыккан. Борынгы кыпчакларның бер өлешендә тагын түбәндәге аффинлы күчеш пәйда булган:

э > *и* || *и* > *ě* (татарча кыска *е*).

Минә шул телдә сөйләшүче кыпчак кавеме Урта Идел регионына килеп утырып, җирле финугорларны төркиләштергән. Бу кыпчаклар, үз чиратларында, җирле телләрдә булган *ŏ* һәм *х* авазларын үзләштереп, гомумтөрки *у* һәм *ү* урынына куллана башлаганнар. Шул процесста алар гомумтөрки *о* һәм *ӧ* авазларын онытканнар, аларны *у* һәм *ү* авазлары белән алмаштырганнар. Шулай итеп, түбәндәге аффинлы күчешләр пәйда булган:

о > *у* || *у* > *ŏ;*
х > *ү* || *ү* > *ө;*

Татар тарихи фонетикасы шул этаплар белән билгеле. Әлбәттә, монда катлауландыргыч моментлар да бар. Андыйлар турында (алар зур роль уйнамаганлыктан) без биредә сөйләп тормыйбыз. Тик түбәндәгеләрне өстәү мөһим.

Аваз күчешләре гомумән ике төрле: *тоталь күчешләр* һәм *позицион күчешләр*. Тоталь күчештә телдәге бер аваз тулысынча, барча сүзләрдә дә икенче бер авазга «күчеп», әверелеп бетә. Позицион күчештә аваз позициясенә карап үзгәрә: мәгълүм бер позициядә үзгәрә, калганнарында үзгәрми. Тоталь күчешләр нинди дә булса бер кавем, халык **чагыштырмача тиз арада** икенче халык теленә **борынгы заман шартларында** күчкәндә килеп чыкканнар. Ул заманнарда җиңелгән халыкта да, җиңгән халыкта да тел нормаларын саклау булмаган диярлек: яңа телгә күчү дә һәм субстрат тел тәэсире дә җиңел кичерелгән. Позицион күчешләр исә башлыча телнең камилләшү, үсү процессында пәйда булалар. Ләкин бу процесста да субстрат яисә күрше телләрнең тәэсире шактый зур роль уйный.

Шушы уңайдан телләр кушылгалану турында да бер-ике сүз әйтергә кирәк. Заманында бездә В.Я. Марр фәнни мәктәбе телләр кушылуга зур әһәмият биргән. И.В. Сталин телләр кушылу теориясен юкка чыгарган, ике халык берләшкәндә, бер генә тел җиңеп чыга дигән. Хакыйкать уртада булса кирәк: әлбәттә, телләр кушылу очрагында, грамматика ягыннан бер генә тел грамматикасы

кулланыла башлый, әмма фонетика һәм лексикада, шулай ук сүз ясалышында аерым үзенчәлекләр, элементлар һәр ике телдән дә алынырга мөмкин һәм алынган да. Бу закончалык казакъ телендә ачык күренә. Бу тел борынгы кыргыз һәм борынгы нугай телләренең кушылуыннан килеп чыккан: кыргыз теленнән көчле ассимиляция-диссимиляция күренешләре, нугай теленнән аффинлы *ч* > *ш* || *ш* > *с* күчешләре алынган.

Шуны әйтергә кирәк: хәзерге заман шартларында телләрнең борынгыча берләшүе, һәрхәлдә Евразиядә, мөмкин түгел диярлек. Үзара бик якын булган телләр генә уртак әдәби тел кабул итеп, ул әдәби телнең нормалары төрле телләрдән сайлап алынган булырга мөмкин. Мәсәлән, немец әдәби теле «Саксония кәнсәләрендә төзелгән» дип язалар. Хәзерге немец әдәби теле күп кенә диалектларны берләштерә.

Ясалма әдәби телләрнең берсе – хәзерге чуваш әдәби теле. Аның кайбер фонетик нормалары (*а* > *о* > *у* күчеше) анатри диалектыннан, икенчеләре (басымны беренче иҗеккә төшерү һ.б.) вирьял диалектыннан алынган. Нәтиҗәдә, чуваш әдәби теле татар теленнән махсус ераклаштырылган. Татар әдәби телендә дә мишәр һәм урта диалектларының үзенчәлекләре берләштерелгән (шуны әйтергә кирәк: халык теленә якынрак яңа татар әдәби теле мәсьәләсен нәкъ менә мишәрләр – бертуган Фәезхановлар һ.б. күтәреп чыкканнар). Заманында С. Кукляшев (шулай ук мишәр) яңа татар (Казан) телен барлык кыпчак халыкларының – татар-башкорт, нугай, казакъ, кыргыз, кумык һәм карачай-балкарларның – уртак әдәби теле итеп үстерергә тәкъдим иткән (һәм бу юнәлештәге омтылышлар XX гасырның егерменче елларына кадәр дәвам иткән), ләкин Рәсәй идарәчеләре (алар нинди генә – царистмы, коммунистмы булмасын) һәрвакыт мондый омтылышларга каршы чаралар күргәннәр.

Башкорт әдәби теле дә (бәлки, бигрәк тә) ясалма. Аның лексик, фонетик һәм морфологик нормалары төрле сөйләш үзенчәлекләрен чагылдыра. Мәсәлән, башкортча *әсә* «ана» (*әсәй* «әни») сүзләре башкортларның дүрттән бер өлешендә генә кулланыла (шуны әйтеп узыйк: диалектолог Д.Б. Рамазанова күрсәткәнчә, *әчә* «ана» сүзе татар теленең төрле сөйләшләрендә дә киң таралган сүз икән). Башкортларның күпчелеге *инә, инәй* дип сөйләшә (бу вариант татарлар арасында да, бигрәк тә Көньяк Урал ягында, еш очрый һәм хакас телендә норматив вариант). *Әсә* сүзен нормативлаштыру, күренеп тора, ничек тә булса татар теленнән аерылу өчен кирәк булган. Шул ук хәл фонетик нормаларда: башкорт әдәби орфографиясендә, мәсәлән, гомумтөрки һәм гомуммөселманча сүзләрдәге *д* һәм *з* авазларын һәрдаим (электән үк булса да, булмаса да) интерденталь *ҙ* авазы (хәрефе) белән алмаштыралар: *әҙәбият* «әдәбият», *мәҙәни* «мәдәни», *үҙем* «үзем» һ.б. (әмма рус теленнән һәм рус теле аша кергән сүзләргә кагылынмый: *директор* «директор», *закон* «закон» һ.б.). Этимологик тикшеренүләрдә менә бу хәлләрне дә белергә һәм исәпкә алырга кирәк, чөнки сүзлекләрдәге кайбер сүзләр яңа ясалмалар булырга мөмкин яисә аларның яңгырашы, әйтелеше һ.б. ясалма әдәби-норматив тел калыпларында бирелеп, этимолог өчен «бозылган товар» булуы ихтимал.

Этимологиядә фонетик үзгәреш законнарын исәпкә алу – иң әһәмиятле принципларның берсе, һәм менә шуның өчен дә әдәби-язма телләрнең орфографиясе реаль яңгырашларны ничек чагылдыруын бик яхшы белү кирәк.

Фонетик законнар кырыс, алар (күп тапкырлар тикшерелгән) һичкайчан да тикмәгә бозылмыйлар. Әгәр тәкъдим ителгән этимология фонетик законнар белән килешми икән, тәкъдим кире кагыла. Мәсәлән, *җилпуч сүзе җилпәвеч, җилпевүч* сүзеннән дип тәкъдим ителә. Ләкин, беренчедән, төп татар телендә *и – у* сингармоник чылбыры юк, икенчедән, бу сүздә беренче иҗектә алгы рәт (нечкә) сузык, икенче иҗектә арткы рәт (калын) сузык. Мондый хәлләр кушма сүзләрдә генә булырга мөмкин. Димәк, *җилпуч* кушма сүз. Безнеңчә, ул *җил + пуст: җил* «җил, җилләтү», *пуст* (фарсычадан) «тире»; баштан ук *җилпуч* агачтан түгел, каткан тиредән ясалган! Бүтәнчә икенче иҗектәге *у* авазын аңлатып булмый.

Нәкъ шундый ук хәл (татар сингармоник чылбырларына хас булмаганча, *-и-* авазыннан соң *-у-* килү) *бичура, мичура, пичура* сүзләрендә дә күзәтелә һәм ул бу сүзләрнең төбендә кушма сүз булырга тиеш диган фикергә китерә (безнеңчә, борынгы *мич чура* сүзеннән: *мич* < *мәч, мәчин* «маймыл, ямьсез пәри», *мичен, би-чен* дә диелә һәм *чура* «уйнаштан туган бала, кол, хезмәтче»).

Матур сүзе ничек кенә төп татар сүзе кебек тоелса да, фонетик йөзе буенча – алынма (себер төрки телләреннән килеп кергән: алтай сөйләшләрендә *матур* < *магатур* «батыр, баһадир; матур егет» – асылда шул ук *баһадир* ~ *баһадур* ~ *батыр).*

Тел лексикасының этимологик класслары

Татар телендәге таркатылмас нигезләр тарихи яктан түбәндәгечә классификацияләнәләр:

1) гомумтөрки нигезләр;

2) татар теленең үзендә генә булган нигезләр;

3) төрки булмаган теллэрдән алынма нигезләр.

Бу классификация аңлатуга мохтаҗ. Гомумтөрки нигезләр дигәннән: а) барлык яисә күпчелек төрки телләрдә теркәлгән нигез сүзләр, б) борынгы баба төрки (пратюркский) бер телдә булган дип фараз ителгән нигез сүзләр керә. Ягъни, гомумтөрки дип аңлату өчен, сүзнең барлык төрки телләрдә дә билгеле булуы шарт түгел. Чөнки сүзләр онытылучан һәм, өстәвенә, телдә булып та, әле һаман теркәлмичә калырга мөмкин. Икенче яктан, гомумтөрки сүзләр арасында һинд-ирани, кытай, монгол һ.б. телләрдән алынмалар да аз түгел.

Татар теленең үзендә генә булган нигезләр мәсьәләсе дә гади түгел. Бу төр нигезләр арасында: а) гомумтөрки тамырлардан ясалганнары, б) алынмалардан ясалганнары, б) фонетик дублетлашу юлы белән ясалганнары, в) чыгышы билгесез сүзләр бар. Өстәвенә, кайбер нигезләр бүтән төрки телләрдә татар теленә бәйсез рәвештә үзләрендә нәкъ татарча кебек ясалырга һәм теркәлми калырга мөмкин. Андый параллель ясалышлы нигезләр, гадәттә, татарча варианттан фонетик яктан аерылалар, ләкин аерылмаска да мөмкин.

Алынма дигәннән, гомумтөрки алынмаларны татар телендәге алынмалар рәтенә кертү-кертмәү мәсьәләсе четерекле. Бу төркемдә тагын түбәндәге аскласслар бар:

а) төрки телләрдән алынмалар;

б) калькалар һәм лексикологик субституцияләр;

в) чыгышы билгесез халыкара, «мәдәни» сүзләр;

г) бер борынгы сүздән таралып, татар телендә төрле чыганаклардан һәм төрлечә килеп кергән полиплет алынмалар.

Икенче бер яктан, таркатылмас нигезләр сүз төркемнәре буенча бүленәләр. Этимология өчен сүз төркемнәренең (схемада күрсәтелгән) дихотомик бүленеше уңайлы һәм нәтиҗәле. Сүз төркемнәренең һәркайсының этимологиясе үзенчәлекле була һәм ул үзенчәлекләрне белеп эш итү тиешле.

Сүз төркемнәренең этимологик үзенчәлекләре буенча классификациясе

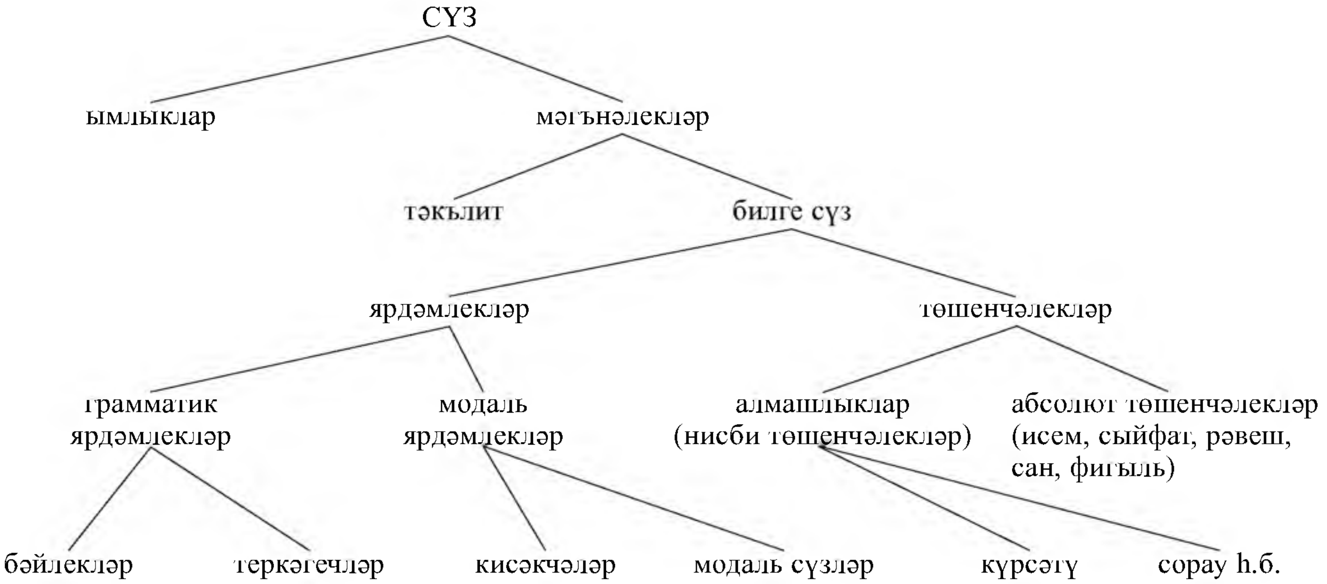

Ымлыклар (беренчел, төп ымлыклар) барча телләрдә бер ишлерәк; *аһ, эһ, ифү, һи-һи, ыы* һ.б. Алар рефлектор авазларның белдерелешләре.

Тәкълиди (русча «*подражательные*») **сүзләр** ике төрле: **имитативлар** (татарча **ияртемнәр** дә диеләә, ләкин бу уңышсыз термин, чөнки **ияртем** ул, сүз ясалу мантыйгы буенча, «ияртелгән нәрсә» – русча «нагрузка к товару; придача», шулай ук «ведомый, завлекаемый»), мәсәлән, **барк-барк** (үрдәкләр кычкырыгына тәкълит, ягъни шуңа охшатып кычкыру), **кар-кар, чи-чи; ыж-ж, ыс-с** һ.б., һәм **ономопоэтик (ономатопоэтик)** сүзләр, мәсәлән, **елт, ялт, җилт, кылт, тумп** (**тумпа** сүзенең тамыры), **челт** һ.б. (ягъни, авазы-өне булмаган күренешләрне гүяки авазлы итеп белдерүләр). Беренче төр тәкълиди сүзләр барча телләрдә охшаш, икенчеләре алай түгел.

Төрки телләрдә тәкълиди сүзләрнең үз морфологиясе һәм сүзьясалыш модельләре бар.

Билге сүзләрдә яңгыраш-авазлар составы һәм иҗек төзелеше белән белдерелгән нәрсә арасында бернинди уртаклык та юк, ләкин еш кына билге сүзләр тәкълиди сүзләрдән ясалалар.

Ярдәмлекләр тел үсеше тарихында төшенчәлек билге сүзләрдән килеп чыгалар. Хәзерге төрки телләрдә бик күп ярдәмлекләр – алынма сүзләр.

Алмашлыклар һәм **төп саннар** һәр телдә чикләнгән санда була. **Алмашлыкларда** һәр телдә регуляр булмаган төрләнеш (суплетивизм) һәм лексикализация еш очрый. Алар һәр төрки телдә үзенчә.

Саннар, алмашлыклар һәм фигыльләр составында алынма сүзләр бик сирәк була. Исемнәрдә һәм сыйфатларда алынмаларга чик куелмый.

Этимологиягә караган нигезләр тагын типологик яктан да тикшерелә. Андый каралышта түбәндәге класслар аерыла:

1) төрки телләрдән элеккерәк (гомумтөрки телгә төзү материалы биргән) телләрдән калган билге тамыр сүзләр;

2) ясалганлыгы билгеле билге тамырлар;

3) алынмалыгы билгеле билге тамырлар;

4) ымлык тамырлар;

5) тәкълиди тамырлар һәм нигезләр;

6) чыгышы билгесез тамырлар һәм нигезләр.

Ясалма тамыр һәм нигезләрнең аерым четерекле ягы бар: аларның ясалыш мотивациясе. Аерым алганда, бу мәсьәләдә субституция һәм калька дигән мотивацияне белү мөһим.

Субституцияләр һәм калькалар

Субституция – чит телдәге тел элементларын үз тел элементлары белән алмаштыру дигән сүз.

Фонетик субституция чит телдәге авазларны (һ.б. фонетик элементларны) үз фонетик элементлар белән алмаштыру (мәсәлән, *ведро* > *бидрә, грузди* > *гөрежди, печь* > *мич* һ.б.) сүзләрдә була. Фонетик субституция (һәр ике тел арасындагы фонетик тәңгәллекләр) аерым закончалыкларга буйсына һәм этимологиядә аларны бик яхшы белергә кирәк. Алар шактый катлаулы булырга мөмкин (мәсәлән, рус-татар, татар-чуваш, татар-башкорт телләре арасында фонетик тәңгәллекләр һ.б.ш.).

Лексик субституция дигәннән, бүтән бер телдән «тәрҗемә ителеп», бүтән тел сүзе (шул ук сүзтезмәсе) урынында ясалган сүзләр (һәм сүзтезмәләр) күз алдында тотыла (мәсәлән, *тракторчы* «тракторист», *эшчеләр сыйныфы* «рабочий класс»). Сүз уңаеннан шуны да әйтеп узыйк: хәзерге татар әдәби телендәге һәртөрле административ терминнар бик еш кына рус телендәге тәгъбирләрдән лексик субституцияләр: *дәүләт комитеты, профильле мәктәп, яшьләр үзәге* һ.б. Мондый сүзтезмәләрнең конкрет мәгънәсе еш кына аларның русча тәңгәллекләрен белгәндә генә ачык аңлашыла. Ләкин аларны алынма дияргә ярамый!

Калька дип, чит телдәге сүзнең (сүзтезмәнең) ясалыш яисә мәгънә структурасын туган телдәге тәрҗемә сүзгә тулысынча күчерүне атыйлар. Калькалаштырганда, чит телдәге сүзнең күчерелмә мәгънәсе күчерелә.

Икетеллек шартларында (ә татар халкының шактый өлеше һәрвакыт, һәр заманда ике телле булган) калькалар сүз ясалышына һәм мәгънәви үзгәрешләргә гаять зур йогынты ясаганнар. Кальканың калька икәнлеген белү өчен, экстралингвистик детальләрне белү мәҗбүри.

Субституция һәм калькалар ясалышы этимология өчен гаять зур әһәмияткә ия, әмма ул иң аз өйрәнелгән өлкә. Хикмәт шунда: сүзлекләрдә сүзләрнең төп мәгънәләре һәм кайбер күчерелмә мәгънәләре, кайбер (киң кулланылучан) сүзтезмәләр составында килүләре генә күрсәтелә. Өстәвенә, күчерелмә мәгънәләр һәм сүзтезмәләрнең күбесе тарих дәвамында агым су кебек тотрыксыз: бүген актуаль күчерелмә мәгънә яисә сүзтезмә иртәгә бөтенләй онытылырга мөмкин.

Калькалар өлкәсендә тагын шундый мәсьәлә килеп туа: еш кына бер-берсеннән ерак торган телләрдә дә бердәй сүзләр вә сүзтезмәләрнең мәгънә структуралары бердәй булырга мөмкин. Мифологиядә, әкиятләрдә, йолаларда охшаш элементлар барча телләрдә дә табылган шикелле, сүз структураларында да телләр тәэсирләшүдән тыш килеп чыккан охшашлыклар булгалый. Мәсәлән, русча *бабье лето* ~ татарча *әбиләр чуагы* ~ немецча *Altweibersommer* – көзге җылы көннәрнең фигураль атамасын игътибарлап карасак, рус һәм немец тәгъбирләре үзара тәэсирләшү нәтиҗәсе булуы бик ихтимал булса да, *әбиләр чуагы* тәгъбиренең нәкъ рус яисә немец сүзе тәэсирендә килеп чыгуы шикле.

Шулай ук, русча *игрушка* һәм татарча *уенчык* сүзләренең мәгънәви структурасында аеруча охшашлык бар: һәр ике очракта сүзнең формаль мәгънәсе «кечкенә уен», реаль (күчерелмә) мәгънәсе «уйнау предметы». Калькалаштырумы икән бу? Хәтта монда да әйтүе читен. Өстәвенә, һәр ике очрак өченче бер телдән калька булу ихтималы юк түгел.

Бертөркем тел семьялыкларында – төркиләрдә, монголларда, фин-угорларда, кытайларда һәм

дравидларда (Көньяк Һиндстан) модификатор (актионсарт) фигыльләр кулланыла һәм аларның мәгънәләре бертөсле. Мәсәлән, *киту* мәгънәсендәге фигыльләр модификатор буларак «кинәт башлануны» (*балкып киту, ярсып киту*), *чыгу* мәгънәсендәге фигыльләр «тәмамлау, һәммәне эченә алуны» (*укып чыгу, карап чыгу*) белдерә һ.б. Бу очракта да модификатор фигыльләрнең функцияләре – мәгънә структуралары охшашлыгы борынгы тәэсирләшү нәтиҗәсе дип әйтеп булмый әле. Өстәмә дәлилләр кирәк.

XX гасырның 10–20 нче елларында татар әдәби телендә бик күп калькалар (башлыча рус сүзләреннән күчереп) ясалганнар. Иң элек алар иҗтимагый-сәяси терминнар: *алым ~ приём* («ысул» мәгънәсендә), (*социаль*) *чыгыш ~* (*социальное*) *происхождение* (*исходить* «чыгу»), *суллык ~ левизна* («артыкча революционлык, кискенлек» мәгънәсендә). Соңрак матди мәдәниятикә мөнәсәбәтле сүзләр калькалаштырыла: *азыктамыр ~ корнеплод, субүләр ~ водораздел, водораздельный, суүсем ~ водоросль; очлыклар ~ конечности* (аяк-куллар, бу сүз, үз чиратында, французча *extremitat* сүзеннән калька) һ.б. Этимолог бу очракларны да белергә тиеш. Әйтергә кирәк, бу өлкәдә дә кайбер сүзләр, сүзтезмәләр чынлыкта калька түгел, күп дигәндә, субституция генә. Мәсәлән, *ташландык ~ бросовый, утчәчәк ~ горицвет, еллык балдаклар ~ годичные кольца* кебек номинацияләр рус телен бөтенләй белмәгән кешеләр телендә килеп чыга яки ясала алыр иде.

Омонимнар

Татар телендә омоним нигезләр һәм тамырлар шактый күп. Ләкин абсолют омонимнар – бер үк сүз төркеменә караганнары артык күп түгел. Омоним тамырларның күпчелек өлешендә сүзләрнең берсе – сыйфат, рәвеш яисә исем, икенчесе – фигыль. Мәсәлән, *аз – аз, күп – күп, кыл – кыл, тел – тел, чык – чык, ят – ят* һ.б.ш. Тел, гадәттә, омонимнардан котылырга омтыла. Бу сыйфат (исем)-фигыль омонимнарның телдә сакланып калуы шуның белән аңлатыла: исемнәрнең һәм фигыльләрнең төрләнеш парадигмалары үзгә, аермалы. Ә бит һәрбер сүз инсан миендә тамыры-нигезе белән генә түгел, бөтен төрләнеш формалары белән берлектә яши. Шунлыктан әлеге омонимнар телдә буталышмыйлар. Өстәвенә, кайбер фигыль тамырлар «саф» – киемсез килеш гамәлдә бөтенләй диярлек кулланылмый. Мәсәлән, *ак* «белый», «светлый» кулланыла, ә *елга, ак*! дип әмер бирү (хәзерге заман берлектәге икенче зат формасы) сирәктән сирәк кенә телгә килергә мөмкин. Элеккерәк заманнарда фигыль тамырлар вә нигезләр «ялангач» шәкелдә бөтенләй кулланылмаган. Боерык фигыльнең икенче зат берлек формасы *-гыл//-гел, -кыл// -кел* кушымчасы ярдәмендә белдерелгән: *әйткел, баргыл, килгел* һ.б. (шундый формалардан *диген* < *дигел* хәзер дә кулланыла). Гомумән, бердәй сүз төркеменә караган омонимнарның яшәве дә аларның пардаш кайберләре аз валентлы булулары, аерым сүзләр белән генә килүе яисә мәкаль-әйтемнәрдә генә очравы белән аңлатыла. Мәсәлән, сүзлекләрдә биш *төш* сүзе күрсәтелә. Тик аларның берсе фигыль тамыры, аның парадигмасы үзгә. Исем *төш*ләрдән тулы парадигмасында тик русча «сон» мәгънәсендәге сүз генә кулланыла. «Көн уртасы» һәм «урын, нокта» мәгънәсендәге *төш*ләр бөтенләй үзгә сүзләр белән кулланылалар: *төшкә кадәр, төштән соң* тәгъбирләрен *шул төштә* тәгъбире белән беркем дә бутамый ич. Бишенче *төш* исә, гадәттә, «чикләвек» сүзе белән генә килә (аны русча физикадагы «ядро» мәгънәсендә куллану ясалма рәвештә – русчадан тупас калькалаштырудан килеп чыга, монда бүтән сүз табып булыр иде).

Этимологиягә мөнәсәбәттә карап, чыгышлары буенча омонимнарны түбәндәге төркемнәргә аерырга мөмкин: 1) фонетик үсеш-үзгәрешләр нәтиҗәсендә пәйда булганнары, 2) омоним тамырлардан яисә омоним кушымчалар ярдәмендә бердәй тамырлардан ясалганнары, 3) төрле мәгънә үзгәрешләре нәтиҗәсендә бер үк сүзләрнең ике мәгънәдә һәм төрле валентлыкта кулланыла башлау очраклары – радиация, 4) лексик һәм фразеологик эллипсис нәтиҗәләре, 5) чит телләрдән сүзләр алу яисә калькалаштыру нәтиҗәләре.

Фонетик үзгәрешләр, югарыдарак әйткәнебезчә, башлыча ике төрле: позицион һәм тоталь характерда була. Позицион үзгәрешләр тагы ике төрле: аваз кыскарулар (редукция һ.б.ш.) һәм позицион аваз күчешләре (ассимиляция, диссимиляция һ.б.ш.). Махсус тарихи фонетика курсларында фонетик үзгәрешләрнең бүтән (сирәк) төрләре дә күрсәтелә, без аларга тукталып тормыйбыз.

Барча телләрдә сүзләрнең кыскара баруы – фонетик үсешнең генераль линиясе ул. Бигрәк тә сүз нигезе азаклары кыскара: редукцияләнә. Ләкин һәрбер тел механизмы үзендәге кыскару процессына үзенчә җайлаша, үзрегуляция һәр телдә үзгәчәрәк бара. Төрки телләрдә бер-берсенә ялганып килә торган төрләндергеч кушымчалар кыскарты-

луга бирешмиләр, чөнки аларның һәрберсе үз урыннарында алыштыргысыз: һәр төрләндергеч үз мәгънәсендә (һәм үз сингармоник рәтендә) бер генә һәм ул бер генә грамматик мәгънәгә ия. Ә менә тамырлар һәм нигезләр кыскаручан. Нәкъ менә шундый кыскарулар нәтиҗәсе буларак, *ат* (< *ахта*) һәм *ат* (< *айыт*) «исем», *кул* (<*кол*) һәм *кул* (<*коол*) «тирән үзән», *сай* һәм *сай* (< *сагай*) «рәт, тезем» һ.б. омоним тамырлар пәйда булган.

Кайбер төрки телләрдә омонимнар тоталь фонетик үзгәрешләр нәтиҗәсендә пәйда булалар. Мәсәлән, казакъ телендә *бас* «бас!» (*бас-у* фигыленең боерык формасы) һәм *бас* «баш» сүзләренең омонимлыгы казакъ телендә тоталь *ч* > *ш*//*ш* > *с* үзара бәйләнешле күчешләре нәтиҗәсендә килеп чыккан.

Чуваш телендә велярлашу (*ә* > *а*, *ү* > *у* һ.б.ш.) нәтиҗәсендә *анра-* «аңгырау» – *анра-* «иңрәү», *антăх-* «ант итү» – *антăх* «интегү», *ас-* «азу» – *ас* «ис», *ват-* «вату» – *ват* «ут», *какăр* «кәкер, кәкре таяк» – *какăр* «каһәр» кебек омонимнар пәйда булган. Башкорт телендә *з* > *ҙ* һәм *д* > *з*, күчешләре (тоталь диярлек *ҙ*-ләштерү) нәтиҗәсендә омонимнар пәйда була: *биҙәр* «бидәр» һәм *биҙәр* «бизәр».

Татар теле тарихында (һәрхәлдә, Күктөрек каганаты заманнарыннан соң) тартыклар өлкәсендә (позицион-тоталь *-қ, -к* > *-г, -г*//*-г, г* > *w, v* күчешен исәпкә алмаганда) тоталь аваз күчешләре булмаган диярлек. Шунлыктан, аваз күчешләре нәтиҗәсендә пәйда булган омонимнар юк. Сүз уңаеннан шуны әйтергә кирәк: аваз күчешләре нәтиҗәсендә омонимнар пәйда булу шул аваз күчешләренең нисби хронологиясен билгеләү өчен ышанычлы чыганак булып тора.

Омоним кушымчалар бер үк тамырларга вә нигезләргә ялганып яңа омоним нигезләр ясалуга ачык мисал – татар телендә *килеш-* (фигыль нигезе *кил-у* сүзенең уртаклык юнәлеше) һәм *килеш* (исем, шул ук *кил-* тамырына исем ясагыч *-еш* кушымчасы ялганып ясалган) шикелле пардашлар сериясе: *йөреш-у* һәм *йөреш, караш-у* һәм *караш* һ.б. **Омоним тамырлардан** омоним нигезләр дә ясала ала, әлбәттә: *атлы* ← *ат* (хайван) һәм *атлы* ← *ат* (исем); *парлы* ← *пар* (бу) һәм *парлы* ← *пар* (икелек). Ләкин андый сүзләр күп түгел, тел омонимнардан кача.

Лексик радиациягә бердәйлекләре нык үзгәргән һәм хәзер инде танылмый торган сүзләр карый (гади конверсия һәм исем-фигыль синкретизмы боларга керми). Мәсәлән, борынгы *балык* «кала, шәһәр» һәм *балык* (рыба) сүзләрен тюркологлар борынгы *балыг, балуг* < *баллуг* «балчыклы, сазламык» сүзенә кайтарып калдыралар. Хикмәт шунда: киез торакларда яшәргә күнеккән төркиләр өчен чи кирпечтән эшләнгән кала корылмалары «балчык» булган. Шул ук вакытта, сазлыкларда яшәгән сазан, табан кебек балыклар да «балчык, саз җанвары» буларак күзалланган. *Ут* һәм *ут* «үлән» сүзләре учакка коры үлән ягып яшәгән заманнардан калган булса кирәк (чагыштырыгыз: шул ук *учак* < *утчак* һәм *утын*). *Ял* «хезмәтченең эш хакы» һәм *ял* «тәнәфес» сүзләре дә төбендә бер үк сүздән булырга тиеш һ.б. Мисаллардан күренгәнчә, радиацияне билгеләү өчен, борынгы замандагы яшәү шартларын һәм борынгыларның фикерләү рәвешен яхшы белергә кирәк. *Кер* «пычрак» һәм *кер* «юылган тукыма, кием», *уба* «ясалма» һәм *уба* «чокыр», *чүпләү* «чүпле итү» һәм *чүпләү* «чүпләрне җыю» кебек (шәп түгел) очраклар төрле этник төркемнәрдә төрлечә уйлау нәтиҗәләре.

Радиациянең икенче бер төре бер үк телгә төрле диалект, шивә һәм телләрдән сүзләр керүдән килеп чыга. Мәсәлән, *керешү* «бер-берсенә керү» һәм *керешү* «башлау, тотыну» омонимнары шундый юл белән лингвистик ситуация үзенчәлекләре нәтиҗәсендә пәйда булганнар.

Эллипсис нәтиҗәсендә радиация килеп чыгуга мисал: *килеш* «килү күренеше» һәм *килеш* (рәвеш) – *килешле* сүзеннән (*килеш* – грамматик термин беренче сүздән күч. мәгъ.); *тибеш* «тибү күренеше» һәм *тибеш* (сыйфат – «көчле, импульсив») – *тибешле* сүзеннән; *тиеш «*тию күренеше» һәм *тиеш* (хәбәрлек) – *тиешле* сүзеннән.

Чит телләрдән сүзләр алу (яисә керү) нәтиҗәсендә татар телендә барлыкка килгән омонимнарга мисаллар: *бур* < русча «вор» – *бур* «известьташ», *бит* < «ведь» (кисәкчә) – *бит* «йөз», *көшел* «ындырда ашлык өеме» (русча *кошель* сүзеннән булса кирәк, аның шундый мәгънәсе дә бар) – *көшел* «су күсесе», *кул* «тән әгъзасы» (борынгы төрки *кол* сүзеннән) – *кул* «кечкенә инешле яки инешсез үзәнчек» (борынгы монголча *коол* сүзеннән), *сабак* (*сап* сүзеннән) – *сабак* «үзләштерәсе уку материалы» (гарәпчәдән), *сала* «зур авыл (село)» – *сала* «тезем (биш бармак бергә, яссыга тармакланган ботаклар)», *чут* < «счеты (хисаплау)» – *чут* «махсус аркылы балта» (шуннан *өй бурасын чутлау* – тигезләү) һ.б. очраклар.

Шулай ук омоним парларның икесе ике телдән алынма булу очраклары да сирәк түгел, мәсәлән: татарча *пот* < рус. *пуд* – *пот* < һинди *Будда* (һәйкәле).

Кайбер очракларда омонимнар икесе дә бер үк телдән алынма була, мәсәлән, *җәһәт* «тиз генә, эшлекле рәвештә» – *җәһәт* «як, тараф» икесе дә гарәпчәдән (гарәпчәдә алар икесе ике сүз). *Ну* (ымлыгы) < русча *ну – ну* (теркәгече) < русча *но*; *тут* (агач) – *тут* «тигез төшкән буяу, төс» (шуннан *кер тутлату*) икесе дә фарсыдан, *хур* (*хур булу* сүзендәге) – *хур* (*кызы*) икесе дә гарәпчәдән; *хәл* «гомуми торыш» – *хәл* «чишелеш (хәл итү)» икесе дә гарәпчәдән (чыганак телләрдә бу сүзләр төрлечә язылалар).

Шулай итеп, омоним яисә радиатив пардашы булу сүзнең алынмалык билгеләренең берсе дип расларга мөмкин. Икенче төрле әйткәндә, әгәр телдәге таркатылмас нигезләрдә бер үк сүз төркеменә кергән омоним сүзләр бар икән, шуларның кимендә берсе алынма дип фараз итү һәм тикшереп карау тиеш. Чөнки тел, гомумән, омонимнардан котылырга тырыша һәм үз эчендә генә кайнаган телдә, принципта, тора-бара бер омоним да калмас иде.

Калькалаштыру нәтиҗәсендә радиация килеп чыгу күренеше дә бар. Татар телендә ул башлыча Октябрь революциясеннән соңгы чорларга карый. Бу чорда русча сүзләрнең эквивалентларын табу максатында калькалаштыру киң колач ала һәм яңа омонимнар барлыкка килә. Калькалар арасында бик үк уңышлы булмаганнар очрый: бер өлкәдә *чыгарма* «вывод», икенче бер өлкәдә «исключение»; *социаль чыгыш* (~ русча *происхождение*) һәм *кереш-чыгыш* яисә *чәйнең чыгышы* һ.б. шундыйлар.

Шулай итеп, этимолог омонимнар һәм радиатив сүзләр ясалу ысулларын сүз вә тамыр ясалыш ысулларын белгән кебек үк яхшы белергә тиеш.

Контаминация һәм халык этимологиясе. «Мәдәни» сүзләр

Этимологиядә берәр сүзнең ике аерым сүздән килеп чыгу (яисә чыга алу) очрагы **контаминация** дип атала. Мәсәлән, *түти* < *түтәй* сүзе *тутай* сүзенең палатальләшүеннән дә, русча *тётя* сүзеннән дә килеп чыга ала; шулай ук *түтәй* сүзенең барлыкка килүе һәм кулланышка кереп китүенә һәр ике чыганак тәэсир иткән булуы мөмкин. Һәм без *түтәй* сүзен *тутай* һәм *тётя* сүзләренең контаминациясе дибез.

Диалекталь сүзлекләрдә очрый торган *телазар* сүзе татарча *теле азар* тәгъбиренең фарсыча *дилазаре* «күңел рәнҗеткеч» сүзе белән аваздашлыгы нәтиҗәсендә барлыкка килгән һәм кулланышка кереп киткән булса кирәк, монысы да контаминация мисалы.

Телчеләр *кылык* сүзен **кыл-у** фигыленнән дә, *холык* сүзеннән дә чыгаралар. Монда да контаминация ихтималы юк түгел.

Халык этимологиясе табигате белән контаминациягә якын. Халык этимологиясе дип, гадәттә, алынма сүзләрне туган тел сүзьясалышы модельләреннән чыгып аңлау вә таркатуны атыйлар. Мәсәлән, сөйләшләрдә (әдәби телгә дә кереп була) *канцелярия* сүзен *кәнсәләр* дип әйтәләр һәм бу сүз *кәнсә* сүзенең күплек формасы дип аңлыйлар. Шулай итеп *кәнсә* сүзе килеп чыга. Шуның шикелле үк, *абзый* < *абызагай* сүзеннән элек булмаган *абза* нигезе (*аның абзасы* диләр) пәйда булган һ.б.

Мәдәни сүзләр дип, Евразиядәге күп телләрдә очрый һәм чыгышлары, төп чыганаклары тәгаен билгеле булмаган сүзләрне атыйлар. Шундыйлардан татар телендә, мәсәлән, *бәрән* (чаг. русча *баран,* фарсыча *бәррә* һ.б.), *кәҗә, мал* сүзләре керә.

Этимологиянең фәнчә ышандыргыч булуы

Югарыда сөйләнелгәнчә, этимология барча фәнни принципларга тайпылышсыз җавап бирергә тиеш. Аннары, тәкъдим ителгән этимология гади мантыйкка каршы килмәскә тиеш. Бу таләп бигрәк тә идентификация мәсьәләсендә, ягъни этимологизацияләргә алынган сүзләрнең барысы да чыннан да шул ук сүзме дигән сорауга җавап биргәндә чагыла. Әйтик, татарча *баш*, казахча *бас,* хакасча *пас*, чувашча *поҫ, пуҫ* бер үк сүзнең чагылышларымы соң дип сорау куйыйк. Әлбәттә, диярбез. Ләкин ни өчен? Чөнки бу телләрдә күп меңнәрчә сүзләр һәм, гомумән, морфемалар гаять зур систематик охшашлыклар хасил итәләр һәм әлеге сүз бу телләрдәге аваз тәңгәллекләре кысасыннан чыкмый. Тарихи яктан бу телләрдә сөйләшүче халыкларның күптөрле бәйләнешләр кичергәнлеге билгеле һ.б. Шунлыктан, без йөз процентлы ышаныч белән шуны әйтә алабыз: татарча *баш* һәм хакасча *пас* (һ.б.) – бер үк сүздән киләләр.

Кардәш булмаган телләрдәге сүзләрне чагыштыруда мәсьәлә катлаулана. Мәгънәләре дә, яңгырашлары да бик охшаш, мәгънәләре «туры килгән» сүзләр дә кардәш булмаска мөмкин. Мәсәлән, латин телендә татар сүзләренә охшаш сүзләр очрый: *cardo* «чик сызыгы (киртә?)», *carpo* «эләктереп алу (балык *карпыту* – ?)», *delirium* «тилерү», *macto* «мактау (?)», *maturus* «өлгергән (матур ?)», *salus* « саулык (?)», *tuber* «тубырчык (?)». Ләкин бу сүзләр-

не татар сүзләре белән кардәш дип әйтеп булмый: тикшереп караганда, латин һәм татар сүзләрнең мәгънәви, фонетик һәм морфематик үсешләре бөтенләй үзгә булуы беленә. Аннары, латиннар белән төркиләрнең сүзләр алышырлык тыгыз бәйләнештә булганлыгын тарих белми. Шулай ук немецча *schelten* һәм тат. *шелтә, saugen* «иму, саву» һәм тат. *сау-у* мәгънәдәш вә авазташ булсалар да, тамырдаш-нигездәш түгелләр һ.б. Сүзләр бит һавадан очып килеп кунмыйлар, кешеләр аралашуында таралалар.

Тарихи аз билгеле телләрдәге сүзләр белән татар (туган тел) сүзләрен чагыштырганда, шуңа да игътибар итү мөһим: ике-өч аваздан торган сүзләрнең охшашлыгы бернигә дә ишарә итми, чөнки дөньяда ике фонематик аваз тезмәләренең саны чикле, шулар арасында охшашрак мәгънәлеләре очрау бер дә гаҗәп түгел. Ике-өч авазлы татар тамыр сүзләренә мәгънә ягыннан да охшаш ике-өч авазлы сүзләрне дөньядагы һәрбер телдән табып була. Дүрт-биш авазлы тамыр сүзләр (мәсәлән, югарыда телгә алынган латин сүзләре) дә, бүтән сәбәпләр булмаса, үзләре генә этимологлар игътибарын җәлеп итмиләр. Тик биш авазлы тамырлар гына (ә андыйлар гомумән аз) уйландырырга мөмкин. Бигрәк тә мәдәни мәгънәле, киң таралучан әчтәлекле сүзләр булса. Мәсәлән, мари телендәге *вулно, волно* ~ шумер телендәге *ална* «кургаш», (М. Гордеев уйлавынча) шундыйлар. Әмма андый очраклар да тулысынча ышандырырлык түгел. Бердәй мәгънәдәге фраземалар, җөмләләр эчендә килгән сүзләр рәте бердәйлеге генә тулысы белән ышандыргыч булырга мөмкин.

Һәм, әлбәттә, бу очракта да фонетик закончалыклар гамәлдән чыкмый. Мәсәлән, русча *маленький гражданин* татарча *бәләкәй граждан* тезмәләреннән чыгып, *маленький* һәм *бәләкәй* сүзләре бердәй дип әйтә алабызмы? Юк, чөнки бу сүзләрдәге фонетик аермалыклар аерым-аерым да, берләштергәндә дә дә закончалыклы түгел, аналоглары юк. Русча сүз *мал-* тамырыннан килә, русча *м-* авазы татарчада *б-* авазына әверелү мисалы юк (киресенчәсе – *б-* > *м-* очрый: борынгы русча *бъчка* > татарча *мичкә*); *-ньк-* тезмәсенең татарча субституциясендә *-н-* төшеп калуга мисал кайда?

Гомумән, этимологик фаразлар, «кырык иләк» аша үткәрелгәч кенә, тулысынча ышандырырлык булалар һәм шул чагында гына алар тарих өчен табыш вә материал булалар.

Шуны әйтеп узыйк: күп кенә лингвистлар мавыгып китә торган «ностратик», «бореалистик», «төрки-индиан», «сино-кавказ» һ.б.ш. уртак сүзләргә без бик шикләнеп карыйбыз, алар фәнни этимология таләпләренә канәгатьләнерлек җавап бирмиләр. Мәсәлән, Т. Гарипов һ.б. төрки *айаҡ* < *аҙаҡ* һәм русча *пеший* «җәяүле» сүзләрен бер тамырдан дип бара һәм фикерен менә болай нигезли: борынгы төркичә *аҙаҡ* < *адаҡ,* борынгы *падаҡ* сүзеннән килә (кайбер төрки-тунгус-монгол сүзләрендә бор. *п* > *ф* > *һ* > ноль аваз икәнлеге исбат ителгән), димәк, тамыр монда *пад*, рус. *пеший* исә *пех* < *педх* нигезеннән, һинд-европалы *педh* «аяк» тамырыннан. Алтаистик *пад* һәм һинд-европалы *пед//под* бер-берсенә охшашлыгын кем инкяр итә ала? Шулаен шулай да, монда ышандырырлык исбаты булмаган моментлар күбрәк шул: *айаҡ* < *адаҡ* сүзенең *падак,* сүзеннән килеп чыккан дигән фараз бары тик корейча *патак* «аяк» сүзенә генә нигезләнә. Төрки-корей уртаклыклары, гомумән, аерым тамыр сүзләргә генә карый һәм шунлыктан шик уяталар. «Аяк» чувашча *ура* < *ора* һәм бу сүз борынгы төрки *араҡ* вариантыннан булса кирәк (монысы күп кенә гомуми закончалыклар белән исбатлана). Аннары *аяк* < *адаҡ* ~ *араҡ* һ.б. төрки сүзьясалыш модельләрендә фигыльдән ясалган сүзгә охшаш (*ар-аҡ* яисә *ара-ҡ*), ә *пед//под* тамырының фигыль мәгънәсе билгеле түгел.

Ностратистлар *болан, бозау* һәм *поши* сүзләрен уртак тамыр сүздән дип баралар һәм, моңа ышандыру өчен, тагын егермеләп төрле телдән (бөтен Евразия буйлап) эзләп, шуларга охшаш сүзләр китерәләр. Һәр телдә сүзләр бик күп һәм мөгезле эре терлек-хайван да күп кенә төрдә була. Билгеле, монда чагыштырырга киң мөмкинлекләр ачыла. Һәм мондый этимологик уенның «нәтиҗәләре» дә кыйммәтсезрәк булып чыга.

Ностратистлар *бәр-ү* сүзенә, бөтен иске дөнья телләрен айкап чыгып, «сугу, яру, җимерү, тибү, таптау һ.б.» мәгънәләрдәге иллеләп параллель сүз табалар, һәм аларның яңгырашлары да, охшаш булса да, бик төрле: *пил, пир, спир, ир, мол, мур, бор, бур, муаф, боо* һ.б. Хәлбүки, *бәр-ү* сүзенең этимологиясе (инде күптән Л. Җәләй күрсәткәнчә) бик гади: ул борынгы төрки *бәр-* «бирү» сүзеннән (чагыштыру өчен: русча *дать* «бирү, бәрү, сугу»; мондый мәгънә күчешләрен бүтән төрки телләрдән дә табып була), к. себ. татар сөйләшләрендә *бәрү* «бирү».

Ностратик теорияләренең иң зәгыйфь төше шунда: алар этимологияне конкрет тарихтан аерып карыйлар, тел фактларын фикри схемаларга куып кертәләр.

Татар телендә төп сүзләр һәм алынмалар

1. Һәрбер телнең сүзлек составында *үз сүзләр* һәм *алынмалар* барлыгын һәрбер балигъ кеше белә. Урта мәктәпне тәмамлаган һәркем татар телендә кайбер гарәп-фарсы һәм рус сүзләрен күрсәтә ала. Тик менә төп төрки-татар сүзләрен сораганда гына икеләнеп калалар. Татар сүзләре турында сөйләгәндә төрки сүз дип әйтсәң, гаҗәпләнеп калучылар да очрый: «соң, татарның үз сүзе юкмы әллә?» дигәнне ишетергә туры килә. Бу төрки телләр һәм халыклар тарихы урта мәктәптә тиешенчә яктыртылмаудан килә. Татар кешесе үз халкының кайсы агачның яфрагы икәнлеген белми. Элек-электән татарча халыкара әхвәлебез-кыйблабыз турында сөйләгәндә, иң элек «без – мөселманбыз» дип өйрәткәннәр. Шуннан «без гарәпләр белән кардәш икән» дигән фикер туган. Аннары, Совет власте урнашкач, «без – СССР кешесе» дигән раслама беренче урынга куелган. Атаклы әдип Мостай Кәрим: «Башкортостан – Россия дигән агачның бер яфрагы» исемле шигыре белән дан казанды. Әдип хаклы, ләкин монда башкортларның иң элек төрки агачның бер яфрагы булуы турында бәян итү урынлырак булыр иде.

Гомумән, үз сүзләр һәм алынмалар мәсьәләсе, әйтелгәнчә, махсус катлауландырмасаң да катлаулы. Аны төрле караштан, төрлечә яктыртырга мөмкин. Без биредә болай дип алыйк: татар лексикасында (сүз нигезләре, нигез сүзләр составында) өч катлам аерыла: 1) төрки мирас, 2) төрле тарихи алынмалар, 3) татар теленең үзендә килеп чыккан яки пәйда булган сүзләр.

Алынмалар таблицасы

Чыганаклар / Лексик төркемнәр	кытай-тибет	һинд-иран, сугди	фарсы-таҗик	гарәп-семит	монгол	рус-славян	фин-угор	бүтән билгеле һәм билгесез телләрдән
гомумтөрки	+	+	+	–	+	–	–	–
көнбатыш төрки	+	+	+	+	+	+	–	–
гомумкыпчак	+	+	+	+	+	+	–	–
татар телендә генә очрый	+	+	+	+	+	+	+	+

Төрки мирас төшенчәсе дә гади генә түгел. Төп төрки лексикасына а) гомумтөрки сүзләр, б) көнбатыш төрки (мөселман төркиләре телендә пәйда булып, христиан вә яһүди төркиләргә дә йоккан) сүзләр, тәгъбирләр, в) гомумкыпчак сүзләре аерымлана. Без инде рус тюркологиясендә кулланыла торган төркиара (межтюркский) төшенчәсеннән баш тартабыз (чөнки арырак китәбез).

Алынмалар да шул ук рубрикаларга һәм, өстәвенә, чыганакларына карап бүленә (таблицада булганнары – плюс, юклары – минус).

Бу билгеләүләр дә, әлбәттә, абсолют хакыйкатькә дәгъва итми. Һәм кайбер искәрмәләргә дә мохтаҗ. Һинд-иран һәм сугди алынмалардан фарсы-таҗик алынмалары яңа (IX–X гасырларда формалашкан) фарсы теленнән булулары белән генә аерыла. Югыйсә фарсы-таҗик теле үзе дә ирани тел бит! Монгол алынмаларының бер өлеше бәхәсле. Аннары, монгол алынмалары рәтенә тунгус-маньчжур телләреннән килгәннәре дә кертелә (чөнки алар төрки телләргә монгол телләре аша кергән булырга тиеш). «Бүтән телләр» дигәндә, иң беренче чиратта, борынгы Балтыйк телләре, аннары Кавказ телләре, әрмән теле һәм, ихтимал, тохар теле күз алдында тотыла. Безнеңчә, татар телендә борынгы герман (остгот) сүзләре дә бар.

Күрсәтелгәннәрдән тыш, татар әдәби һәм гомумхалык телендә *кардәш төрки телләрдән алынмалар* катламы да бар (к. түбәндәрәк). Һәм алар арасында тагын төрки булмаган (алынма) сүзләр дә очрый.

Шулай итеп, *алынма* төшенчәсе үзе дә катлаулы. Безнең сүзлекләрдә, гадәттә, турыдан-туры алынма чыганагы, ягъни татар теленә турыдан-туры кайсы телдән кергәнлеге күрсәтелә. Ул телдә әлеге сүз үзе икенче бер телдән, икенче телдәге сүз өченче телдә һ.б. алынма булырга мөмкин. Мәсәлән, татарча *пижама* русчадан алынган, русчага бу сүз француз теленнән, француз теленә – инглиз теленнән, инглиз теленә – Һиндстан телләреннән, Һиндстан телләренә – фарсыча *пайҗама* «аяккием», ягъни «аякларны каплап торган озын итәкле өс киеме» сүзеннән. Кайбер очракларда (аерым махсус хезмәтләрдә) билгеле булган иң беренче (иң борынгы) чыганак кына күрсәтелә. Ләкин бу ысул популяр түгел. Һәм, мәсәлән, *пижама* сүзен фарсы алынмасы дип әйтү дөрес булмас иде. Алынма сүз турында җитди сөйләгәндә, әлбәттә, сүзнең бөтен үткән юлын яктыртырга кирәк.

2. Сүзләрнең алынмалыгын билгеләү чагыштырма лексикологик хезмәтләрдә башкарыла. Кызганыч, татар лексикологиясендә алынмаларны билгеләүгә шактый җиңелчә караш яшәп килә: мә-

сәлән, әгәр берәр сүз татар телендә дә, рус телендә дә булса, ул сүз, әлбәттә, рус теленнән дип аңлатыла, филологик хәзерлек үтмәгән кешеләр генә түгел, филологлар да алагаемлык күрсәтәләр. Моңа мисалларны төрле сүзлекләрдә күпләп табып була. *Кәрап, каравыл, ясавыл* кебек сүзләрне рус алынмасы дип күрсәтүләрне күп китапларда очратасың. Югары уку йортында татар телен укытучы бер ханым хәтта *авыл* сүзен дә рус теленнән дип күрсәтә иде!

Алынмаларның *фонетик, морфологик* һәм *мәгънәви-семантик* билгеләре була.

Фонетик билгеләр

Татар әдәби теленең шундый үзенчәлеге бар: анда алынмалар ике зур төркемгә бүленә. Беренчесе – фонетик яктан үзләштерелгән алынмалар, икенчесе – үзләштерелеп бетмәгәннәре. Менә бу үзенчәлек соңгы гасырларда, башлыча, китап теле аша кергән һәм чыганак телләрнең таныткыч билгеләрен саклаган хәлдә, татар гомумхалык теленең фонетик үзенчәлекләренә каршы килгән күпсанлы алынмаларны танып алырга мөмкинлек бирә.

Татар теленең гомумтөрки үзенчәлекләр нигезендә һәм борынгы субстрат тәэсирендә кимендә мең ел дәвамында формалашкан үз, төп фонетик законнарын безнең максатлар өчен а) авазлар составы, б) аларның кулланылыш кагыйдәләре, в) иҗек һәм сүз басымы үзенчәлекләре ягыннан аңлату уңайлы.

Иске, кадим кыпчак-татар телендә авазлар составы хәзергедән ярлырак: анда тугыз сузык (*а, ә, у, ү, о, ө, е, ы* һәм *и*), унтугыз тартык (җиде сонор – *л, м, н, ң, р, w, й* һәм унике парлы – *б/п, г/к, д/м, з/с, җ/ч* һәм *ж/ш*) булган. Каты һәм йомшак тартыклар (шул исәптән, *қ* һәм *к*, *ғ* һәм *г*) аерым фонема булмаганнар. Күрсәтелгәннәрдән *ж* авазы ымлык, тәкълиди тамырларда һәм шулардан ясалган сүзләрдә генә очраган (мәс., *ажгыру* ‘котырынып исү; нык давыллау’, *ыжылдау* ‘туктаусыз ыж-ыж кебек тавыш чыгару’, *жуылдау* ‘жу иткән тавыш чыгару’).

Ф, ж һәм *һ* авазлары да тик ымлык һәм тәкълиди сүзләрдә генә очраганнар һәм асылда фонематик аваз булмаганнар. Каты *ғ* һәм *қ*, шулай ук *ф, х, һ* авазларын аерым аваз итеп тану һәм фонемалаштыру борынгы ирани (сугди, фарсы) телләрдән күпсанлы сүзләр алу процессында пәйда булган.

Авазларны куллану, беренчедән, сингармонизмның биш законы нигезендә башкарылган.

1 закон. Бер сүз эчендә я гел нечкә (алгы рәт), я гел калын (арткы рәт) сузыклар гына кулланыла (*әбиләремдә, бабаларыма* һ.б.).

2 закон. Нечкә сузыклар белән йомшак тартыклар, калын сузыклар белән каты тартыклар яраша.

3 закон. Сузык авазларның беренче, икенче һәм өченче (һәм аннан соң килгән) иҗекләрдә кулланылышы төрлечә: аларның урыны без компакт рәвештә гадиләштеребрәк түбәндәгечә сурәтләгән шәкелләрдә билгеләнә ала:

арткы рәт (калын сузыклы) сүзләрдә	алгы рәт (нечкә сузыклы) сүзләрдә
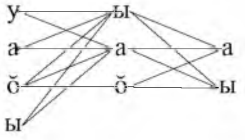	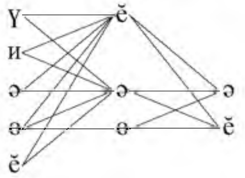

Ягъни беренче иҗектә барча сузыклар кулланылса, икенче иҗектә шуларның өч пары гына кала (е, ә, ө; ы, а, о), ә өченче һәм аннан соң килгән иҗекләрдә *е, ә* һәм *ы, а* авазлары гына кулланыла. Шуңа күрә дә татар теле кушымчаларында тик *е, ә* һәм *ы, а* авазлары гына кулланыла. Дөрес язуда исем фигыль кушымчасы *-у//-ү* һәм хәзерге заман хикәя фигыль кушымчасы *-и* рәвешендә языла. Ләкин асылда искечә бу кушымчалар *-ыw//-еw* һәм *-ей*. Бу хәл әлеге кушымчаларга тартым кушымчалары ялганганда ачык күренә: *баруы* дип языла, *бары-wы* дип әйтелә, шулай ук *киле-wе, эшле-йә-чәк* һ.б. Русча гына укыган балаларга татарча диктант яздырганда *әней, әтей* дип язулары юкка түгел: алар ничек ишетелсә, шулай язалар. Шулай ук *обы* «абый», *орта* «арта» дип язу да очрый. Чөнки русча *О* авазы *а°* авазына тартымлы.

4 закон. Беренче иҗектәге *о* һәм *ө* авазларыннан соң килгән этимологик *ы* һәм *е* иренләшә, мәсәлән, *бозлык* [бо̄зло̄к], *коллык* [қо̄лло̄қ], *тормыш* [то̄рмо̄ш], *көнем* [*көнөм*], *төзек* [төзөк] һ.б. (ләкин беренче иҗек тартыкка бетеп, икенче иҗек тә тартыкка башланса һәм ул тартыкларның берсе дә сонар булмаса, 4 закон гадәттә сакланмый, мәсәлән, *постыр-у* дигәндә *-ы-*, *өстер-ү* дигәндә *-е-* гадәттә иренләшми).

Беренче иҗектәге *у-* һәм *ү-* авазларыннан соң килгән сузыклар да бераз иренләшә булса кирәк (һәрхәлдә *урман*, мәсәлән *урма°н* кебегрәк әйтелә һ.б.).

Беренче иҗектәге *а-* авазы ачык иренләштереп, шуннан соң килгән *-а-* да бераз иренләштереп әйтелә (Г. Алпаров законы).

Сузыкларның кулланылышындагы бу чикләүләр борынгыдан килә. Моны борынгы һәм хәзерге сузык аваз кубларыннан күрергә мөмкин.

Борынгы төрки сузыклар кубы

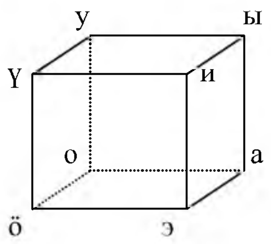

Хәзерге татар сузыклары кубы

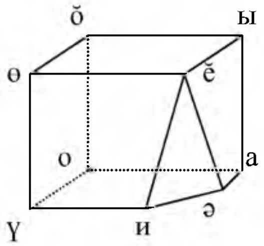

Бу кублардан күренгәнчә, татар теле тарихында түбәндәгечә сузык аваз күчешләре булып үткән:

о > у // у > ŏ ; ы > ү // ү > ө;

э > и // и > ĕ һәм, аерым очракларда (беренче иҗектә) э > ә.

5 закон. Кушымчаларда а һәм ә, ы һәм е сузыклары гына кулланыла (бу кагыйдә 3 нче законнан да чыга). Һәм кушымчаларның алгы яисә арткы (нечкә яисә калын) вариантлары нигезләрнең соңгы авазына карап ялгана (бу закон, гомумән, 2 нче законнан чыга, ләкин аның аерым үзенчәлекләре дә бар).

Төп төрки телләрдәге иң мөһим **консонат (тартык авазлардагы)** тәңгәллекләрне һәм ул авазларның кулланылу үзенчәлекләрен түбәндәге таблицадан күрергә мөмкин.

<table>
<tr><td rowspan="3">Бор. ǯ – č парының үсешләре яки саклануы (jan «ян» һәм čaq «чак» сүзләре мисалында)</td><td colspan="2">Кыпчак телләре: иҗек азагында борынгы -г, -g урынына w, j, q, k килә: jaг урынына jaw, saг урынына saw һәм saq һ.б.</td><td colspan="2">Ауслаутта бор. -г, -g саклана: baгla-, beg, taг</td></tr>
<tr><td colspan="3">Сүз башында төп төрки сүзләрдәге тартыклар саңгырау, ләкин мәгънә аеру өчен яңгырауларда кулланыла: ti- һәм di-, tдw һәм dдw һ.б. (бу күренешләр соңрак килеп чыккан).</td><td>Гомумтөрки сүз башында k-, q-, t- урынында g-, г-, d-</td></tr>
<tr><td>Ассимиляция-диссимиляция процесслары көчле үсеш алган</td><td colspan="3">Ассимиляция-диссимиляция процесслары зәгыйфь</td></tr>
<tr><td>ǯ – č: jan «бок» – čaq «пора»</td><td>кыргыз</td><td>Казан диалекты (урта диалект), үзбәк теленең кыпчак диалекты</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>ǯ вә j (сүздән сүзне аеруда) – ч [мәсәлән, ǯan, jan һәм čaq]</td><td></td><td>Гомумхалык татар теле; кумык теле</td><td>Төрке тел, уйгур, үзбәк әдәби телләре</td><td>Угыз төрки телләре</td></tr>
<tr><td>j – č
jan – čak</td><td></td><td>Көньяк мишәр сөйләшләре</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>j – ч; j – c (ц)
jan – čak</td><td></td><td>Төньяк мишәр сөйләшләре</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>jan – čaq</td><td></td><td>Себер татар һәм караим диалектлары</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>ǯ – c [ц]</td><td>Кыргыз сөйләшләре</td><td>Карачай-балкар һәм караим сөйләшләре</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>j – s [//s>h]
jan – saq</td><td>Башкорт</td><td>Көньяк башкорт диалекты</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>j – š [//š > s]
jan – šaq</td><td></td><td>Нугай</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>ž – š [//š > s]
ǯan – šaq</td><td>Казакъ</td><td>Каракалпак</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>č (ч) – š
čan – šaq</td><td>Тува</td><td></td><td></td><td></td></tr>
</table>

Чуваш, якут вә кайбер бүтән телләрдә тартык авазлар составы һәм кулланылышы бик катлаулы үзгәрешләр кичергән. Чуваш теле гомумтөрки *-з (> с)* урынында күп кенә (йөзгә якын) нигез сүзләрдә һәм кушымчаларда борынгы *-р* авазы, аннары тагы утыздан артык очракта гомумтөрки *-ш* урынында *-л* куллануы белән дә характерлана.

Төп төрки сузыклар кулланылышында булган кебек, тартыклар кулланылышында төрле чикләүләр булган һәм бар. Һәм сүзләрнең алынмалар булуы алардагы тартыклар тезмәсеннән дә күренеп тора, мәсәлән, *пөхтә* сүзендәге ике сузык уртасындагы *-хт-* – алынмалык билгесе (кара: түбәндәрәк).

Татар консонантизмы законнарын белү дә этимологиядә мәҗбүри шарт. Тартыкларның борынгыдан килгән кыпчакча кулланылышындагы закончалыклар башлыча түбәндәгеләр:

1) сүз башында ике тартык бергә килми;

2) сүз башында *л* һәм *р* авазлары кулланылмый;

3) иҗек азагында *б, г, г, ж, җ* һәм *д* авазлары килми;

4) саңгырау авазлардан соң яңгырау тартыклар (кайбер сонорлардан үзгә) килми;

Тартыкларның үзара бәйләнеп килүендә дә аерым закончалыклар булган һәм бар. Төркичә-татарча тартык аваз бергәлекләрен (тезмәләрен) түбәндәгечә күрсәтергә була:

йw, йй, йл, йм, йн, йр, йб, йг, йг, йк, йк, йд, йт, йч, йт, йз, йс

лw, лл, лм, лн, лб, лп, лз, лг, лк, лк, лд, лт, лҗ, лч, лш, лс

рл, рм, рн, рб, рп, рг, рг, рк, рк, рд, рт, рҗ, рч, рш, рс

мл, мм, мн, мр, мб, мп, мг, мч, мк, мк, мд, мт, мч, мш, мс

ww, wл, wм, wн, wр, wз, wг, wк, wк, wд, wг, wш, wс

пл, пм, пн, пр, пк, пк, пт, пч, пш, пс

кл, км, кн, кр, кт, кч, кш, кс (к дә шулай да)

тл, тм, тн, тр, тк, тк, тч, тш, тс

чл, чм, чн, чр, чк, чк, чч, чс

шл, шм, шн, шр, шм, шк, шч, шс

зл, зм, зн, зр, зз, зг, зд, зч, зс

сл, см, сн, ср, ск, ск, ст, сч, сс

ңл, ңм, ңм, ңг, нг, нк, ңд, ңт, нч, ңш, ңс

җл, җм, җн, җр, җг, җг, җд, җч

хл, хм, хн, хр, хт

фл, фм, фн, фр, фч

Болардан тыш, яңарак (сүзләр кыскару процессында) килеп чыккан *бр, пр, гр, др, тр* аваз тезмәләре һ.б. очрый. *Б, г, д* авазлары бүтән тартыклар белән чатлашмаучан.

Таблицадан күренгәнчә (татар телендә тартык аваз тезмәләренең җентекләп өйрәнелмәгәнлеген дә әйтеп үтик), мөмкин булган тезмәләрнең бер өлеше (18^2=324 тән 200 е) генә реализацияләнә. Сонор тартыклардан *й, л, м, р* барча бүтән тартыклар белән килә ала: *б* һәм *п* авазлары парлы тартыклардан соң килми; парлы тартыкларның берберсенә иярү мөмкинлеге, гомумән, чикләнгән.

Иҗек төзелеше: Төп татар сүзләрендә, билгеле ки, иҗек калыплары җиде (Т – тартык, С – сузык аваз): *С, СТ, СТТ, ТС, ТСТ, ТСТТ* һәм тәкълиди сүзләрдә генә *ТТСТ* (мәсәлән, *прых, трах*). Шуларның да *СТТ* һәм *ТСТТ* калыплары иҗек азагында *т* яисә, сирәгрәк, *п* авазы килгәндә генә очрый: *-йт (әйт, кайт), -лт (гөлт, кылт, чалт), -нт (ант, кәнт), -рт (арт, карт, урт), ст (аст, өст), жт (выжт), -шт (кышт, пышт), -мп (гөмп, чумп).*

Сүз басымы төп татар сүзләрендә – исем, сыйфат, сан, рәвешләрдә һәрвакыт соңгы иҗеккә төшә. Фигыльләрнең күпчелек формаларында да шул ук хәл. Әмма соңгы иҗеккә төшми һәм төгәл кагыйдәләр буенча бүтән иҗекләргә төшә торган басымнар да бар. Алар нигездә түбәндәгеләр: 1) сорау һәм күрсәтү алмашлыкларында, боерык фигыльнең икенче затында басым беренче иҗектә; 2) басым юклык (инкяр) кушымчасы, сорау кушымчасы һәм хәбәрлек кушымчалары алдыннан килә (бүтән очракларга биредә тукталып тормыйбыз).

Төрки телләрдә сүз башында элек-электән *л-* һәм *р-* авазлары кулланылмый. Элек *н-* авазы да кулланылмаган, әмма соңрак *й->н-* күчеше килеп чыккан һәм шул нигездә күп кенә төп төрки сүзләр *н*-га башлана: *ни* (сорау алмашлыгы), *нигез, ниргә* һ.б. Иҗек азагында сонорлар еш очраса да, яңгырау тартыклар очрамый. Моннан *-з* авазы чигенте (исключение) булып тора (ул элекке *-р* авазыннан килеп чыккан).

Регуляр кушымчаларда татар телендә *л, м, н, ң, р, з, г, ң, к, т, д, с, ч, ш* авазлары кулланыла. *Б, ж, җ, ф, х, һ* авазлары кушымчаларда очрамый. *П* авазы борынгы фигыль кушымчасы составында очрый (мәсәлән, *җилпе-, салпы, талпы-н-* һ.б.ш.). *З* авазы кушымчаларда тик иҗек азагында гына очрый.

Алынмаларны фонетик билгеләр буенча тану өчен, барча югарыда телгә алынган татарчалык үзенчәлекләрен истә тоту кирәк. Әгәр нинди дә булса сүз нигезе шул әйтелмеш кагыйдәләргә буйсынмый икән, димәк, ул, мөгаен, алынма сүз

була. Гадәттә, алынма сүздә берничә алынмалык билгесе була. Моны мисалларда аңлату нәтиҗәле.

Абзар – мөгаен, алынма, чөнки төп төрки-татарча сүзләрдә *-бз-* аваз тезмәсе һәм иҗек азагында *-б* булмый.

Катгый – алынма, чөнки төп татарчада *-тг-* тезмәсе юк.

Алебастр – алынма, чөнки 1) сингармоник чылбырлар законы сакланмый (татар телендә *а – е – а* чылбыры юк); 2) сүз азагында өч тартык бергә килгән (дөрес, татарча *әлибастыр* дип әйтү бар, ләкин бу очракта да сингармоник чылбыр татарча түгел).

Сүзлекләрдән карап, кайсы телдән алынганлыгын эзлибез: русча *алебастр*, немецча *Alabaster* < латинча *alabastros*, грекча *alabastros* < борынгы Мисыр телендә *ala baste* «Эбастэ дигән алиһәмае» – алдан җәрәхәтләргә ябыла торган шифалы балчыкны белдергән (Фасмер II: 71, Kluge: 27).

Арзан – алынма, чөнки төрки татар сүзләрендә *-рз-* тезмәсе булмый. Сүзлекләрдән карыйбыз: фарсыча *арзан* «арзан», *арзидан* «бәясенә лаек булу, бәясенә тору» сүзеннән.

Әтраф – алынма, чөнки татарчада *ә-а* чылбыры юк. Гарәпчәдән *әтраф* «тарафлар».

Игълан – алынма, чөнки төп татарчада, беренчедән, *и-а* чылбыры юк, икенчедән, иҗек азагында *г* була алмый.

Ризык – алынма, чөнки 1) *и – ы* чылбыры татарча түгел, 2) төрки-татар сүзләре *р* авазына башланмый. Сүзлекләрдә – гарәпчәдә *ризҗ* «көндәлек азык» (борынгы ирани *рузик* «көндәлек аш» сүзеннән алынма) һ.б.

Алынма сүзләрнең, гомумән, алынмалыгын гына түгел, конкрет кайсы телдән иҗәнлеген дә яңгырашыннан белеп була. Хәер, бу раслама башлыча чагыштырмача яңарак (соңгы меңьеллыктагы) алынмаларга карый. Борынгырак алынмалар фонетик яктан күптән үзләштерелгән була. Монгол алынмалары, монгол телләрендәге фонетик законч алыклар төрки телләрдәгеләргә охшаш булганлыктан, аерылып тормый.

Татар телендә фонетик яктан аеруча **рус теленнән** алынган сүзләр аерылып тора. Аларның төп билгеләре түбәндәгеләр.

1. Басым сүз нигезләрендә соңгы иҗекчә түгел: *а́рмия, архите́ктор, бухга́лтер, гала́ктика, тра́ктор* һ.б.

2. Авазлар составында төп татар телендә булмаган **о:** *орган, район*; **э** (ачык э – иреннәр киңрәк ерыла): *эра, этап, нетто*; урта *г, к* (төп татарчада я бик йомшак *г, к*, я *ғ, ҡ* гына була): *газ, магазин*; *кила* < *кило, тактика*; **ц:** *центнер, милиция.*

3. Сингармонизм законнары сакланмый: бер үк сүздә алгы рәт сузыклары белән бергә арткы рәт сузыклар да очрый; каты тартыклар янында нечкә сузыклар һәм киресенчә була ала; сингармоник чылбырлар, әлбәттә, бөтенләй татарча түгел (чөнки төп татар сузыкларыннан рус телендә *а, и, у* авазлары гына охшаш).

4. Сүз (һәм иҗек) башында һәм азагында да теләсә нинди составтагы ике һәм өч тартык бергә килә ала (мәсәлән, *скрипка, трест, фронт, курс, оркестр*).

5. Тартыкларның төп татар телендә булмаган тезмәләре очрый (мәсәлән, *лз*: *гильза*, *рз*: *бурзай* < *борзая* һ.б.); сүз башында *р-* килә ала (мәсәлән, *рам, рәт, руда* һ.б.).

Рус алынмалары составында, билгеле ки, чит ил телләреннән кергән сүзләр күп кенә. Аларның да аерым фонетик билгеләре бар. Мәсәлән, русча һәм, русчага ияреп, татарчада *джоуль* (физик берәмлек), *джин* (аракы төре), *бридж* (кәрт уены төре) кебек язылган сүзләр еш кына инглиз теленнән килә. Французчадан рус теле аша килгән сүзләрдә *ж* авазы еш очрый (*дож, ложа, паж* һ.б.) һ.б. Йомшаклык билгесе (*ь*) кыска *й* кебек укылган бертөркем сүзләрдә (*батальон, каньон, лосьон* һ.б.) французчадан. Бу телдән кергән сүзләрнең кызыклы бер төркеме татар әдәби телендә бердәнбер үзенчәлекле очрак: каты *л* һәм йомшак *л'* авазлары фонема булып, үзара кардәш сүзләрне (исем һәм сыйфатны) аерып тора: *вокал – вокаль, генерал – генераль, дифференциал – дифференциаль, интеграл – интеграль, капитал – капиталь, маргинал – маргиналь, магистрал – магистраль, оригинал – оригиналь, радикал – радикаль, театрал – театраль* һ.б. Йомшак *л'*гә беткән исем парсыз сүзләр тагын да күбрәк: *аномаль, бактериаль, вербаль, визуаль, виртуаль, гениаль, горизонталь, диаметраль, диагональ, зональ, иррациональ, колониаль, континенталь, клерикаль, меридиональ, номиналь, нормаль, радиаль, сентиментальь, социаль, термаль, территориаль, уникаль, формаль, федераль* һ.б. Бу сүзләр русча сыйфатлардагы *-ный* аффиксын алып ташлаудан килеп чыгалар, ләкин алар Европа телләрендәге ярымйомшак *л'*не чагылдыралар.

Сан ягыннан икенче (гомумхалык лексикасында – беренче) урында торган алынмалар – **гарәп алынмалары** түбәндәге билгеләре буенча таныла ала.

1. Басым соңгы иҗектә түгел: *әлбәттә, гомумән, ләкин* һ.б. (башлыча ярдәмлек сүзләрдә).

2. Сингармонизм законнары сакланмый: *исраф* (*и – а* чылбыры); *мәкаль* [*мәкәл*] (каты *ķ* нечкә сузыклар тирәлегендә килгән), *икътисад* (*и – и – а* чылбыры; нечкә *и* авазыннан соң килгән каты *ķ*) һ.б.

3. Тартыкларның төп татар телендә булмаган тезмәләре очрый, мәсәлән: *-гз-: әгъза, -гн-: мәгънә, -гҗ-: могҗиза, сх: мәсхәрә,* ике *р* бергә килү: *кәррә.*

4. Төп татар телендә булмаган (соңрак кайбер сүзләрдә генә килеп чыккан) *ф, х, һ, һәмзә* авазлары: *фетнә, халык, һөҗүм, тәэсир* һ.б. Сүз башында *р-: рәсем, рәис* һ.б.

Фарсы алынмаларының фонетик билгеләре:

1. Сингармонизм законнары игътибарга алынмый: *әждаһа, дивана, кәрван* һ.б.

2. Сүзләрдә *ф, х, һ* (*әфарин, тәхет, һәр, һич*) һәм урта *г, к* авазлары очрый: *гүаһ, сәркятип* [сәркатип]. Сүз башында *р-: рас, раушан, рәвеш.*

3. Тартыкларның төп татарча булмаган тезмәләре: *-др-: бәдрәф, гөлбадран* һ.б.; ике *р* бергә килү: *дәррәү* һ.б.

Әгәр бер үк сүздә *п* һәм *һ, г* һәм *һ* яисә *ч* һәм *һ* очраса, ул сүз тәгаен фарсы сүзе, мәсәлән: *дәргяһ, пәһлеван, гәүһәр, һич, чәһрә,* һ.б.

Фонетик билгеләрнең күпчелеге гомуми *ориентир* булып кына хезмәт итә. Сүзнең яңгырашына карап, кайсы телдән алынганлыгын төгәл билгеләп булган очраклар кайбер рус һәм әлеге фарсы сүзләре генә. Һәм һәрвакыт күз уңында тоткан чыганакларны сүзлекләр буенча тикшереп чыгу кирәк.

Тагы бер мөһим искәрмә: чыгышларын тикшерүгә татар сүзләренең озынрак вариантларын алырга кирәк. Чөнки сүзләрнең кыскалыкка омтылуы гомуми закон һәм еш кына татар телендә, бигрәк тә поэтик телдә, авазларның позицион үзгәрешләре нәтиҗәсендә моңарчы булмаган тезмәләре килеп чыгу ихтимал.

Алынмаларның морфологик билгеләре

Татар телендәге гарәп һәм рус алынмаларының бик ачык *морфологик билгеләре* дә бар. Фарсы һәм монгол алынмаларында бу билгеләр күзгә ташланып тормый.

Рус алынмалары дигәннән, рус теле аша Европа телләреннән кергән сүзләр дә күз алдында тотыла.

Рус теленнән кергән сүзләрдә сүз ясагыч кушымча һәм «окончание»ләр башлыча исемнәрдә саклана: *-ка* (линейка, клиника, юбка), *-ник* (мошенник, начальник, парник), *-щик* (натурщик). Ләкин бу типтагы сүзләрнең саны күп түгел. Ә менә Европа телләреннән кергән сүзләрдәге *-изм, -ист, -ия, -ция, -ика* кушымчаларының һәркайсына йөзләрчә алынма мисалы китерергә мөмкин: *алогизм, анимизм, коммунизм, силлогизм*; *артист, дантист, марксист*; *авария, авиация, модификация, модуляция*; *техника, физика* һ.б.; *-ер, -нер, -ор, -тор* кушымчалы актив шәхес (орган, деталь) мәгънәсен белдергән сүзләр дә шактый: *актёр, легионер, милиционер, планер, револьвер, механизатор* һ.б. Югарыда, фонетик билгеләр турында сөйләгәндә, без *-аль* аффиксына башлана торган «интернациональ» сыйфатларны искә алган идек инде.

Гарәп алынмаларына иң беренче чиратта *тә-, мә-, ма-, мо-* префикслары [*тәгълим* (чаг. *гыйлем*); *тәэсир* (чаг. *әсәр*); *мәктәп* (чаг. *китап, көтепханә*); *мәрхәмәт* (чаг. *рәхмәт*); *мөгъҗиза* (чаг. *гаҗиз*)], *-ия, -ият, -ат/әт* постфикслары [*гадлия* «юстиция» (чаг. *гадел*), *әдәбият* (чаг. *әдәп*); *хөррият* (чаг. *хөр*); *хайванат* (чаг. *хайван*)], сыйфат ясагыч *-и//-ый* кушымчасы: *гамәли* (чаг. *гамәл*); *гомуми* (чаг. *гомум*); *фәнни* (чаг. *фән*) характерлы.

Гарәп сүзләренә шулай ук бер үк сүзнең мөзәккәр (мужской род) һәм мөәннәс (женский род) формалары булу (*гали – галия, галим – галимә, гашикъ – гашика* һ.б.ш.), *-ан/-ән* рәвеш ясагыч кушымчасы (*шәхсән,* чаг. *шәхес, шәхси*; *горуран,* чаг. *горур*) характерлы. Редупликатив нигезләрнең *-а/ә* кушымчасы белән ясалуы да гарәп теле үзенчәлеге (мәсәлән, *вәсвәсә, зилзилә, силсилә* һ.б.).

Монгол алынмаларының морфологик билгеләре булып сыйфат ясагыч *-гай//-гәй, -агай//-әгәй* (*болагай* ‘шапшак’, *комагай* ‘нәфесле, комсыз’, *карагай* ‘нарат’), *-дар//-дәр, -тар//-тәр* (*каудар* ‘кипкән үлән’, *сөлтәр* ‘скелет, шәүлә’), исем ясагыч *-сын//-сен* (*кавырсын* ‘эре каурый’, *селәүсен* ‘урман мәчесе, рус. *рысь*’) аффикслары хезмәт итә. Монгол алынмаларының күпчелеге махсус тарихи-лингвистик тикшерену нәтиҗәсендә генә беленә.

Фарсы теленнән кергән сүзләрнең морфологик билгеләре катлаулы. Шуны әйтергә кирәк: кайбер фарсы кушымчалары үзләре шул көенчә татар теленә кергән. Мәсәлән, *-анә//-әнә* (*мәгърурана* ‘горурланып’, *галибәнә* ‘җиңеп, җиңү белән’), *-зар//-зәр* > *-сар//-сәр* (*гөлзар* ‘гөлләр бакчасы’, ‘*имәнсәр* ’, ‘*каенсар*’ һ.б.ш.), *-ханә* (*тәһарәтханә, чәйханә*), *-намә* (*васыятьнамә* – рус. *завещание, рөхсәтнамә* – рус. *лицензия*) һ.б.ш. Мишәр сөйләшләрендә очрый торган чагыштыру-зурайту кушымчасы *-тарай//-тәрәй* дә фарсы теленнән килә (шуның ярдәмендә

гомумбилгеле *куптарай* «мактанчык» < *хубитарай* «купшырак», *титарай* < *тилетарай* «артык тиле» сүзләре ясалган).

Тикшеренүчеләр күптәннән билгеләп үткәнчә, төрки әдәби-язма телләрдә гарәп теленең үзендә булмаган, ләкин гарәп модельләре буенча (еш кына төрки, хәтта русча тамырлардан) ясалган сүзләр килеп чыга, мәсәлән, татарча *әмҗәк (мужиклар)*.

Алынмаларның тарихы, мәгънәви-семантик билгеләре.

Мәгънәви-семантик билгеләр дигәннән, башлыча, сүзләрнең тематик рубрикаларга каравы күз алдына тотыла.

Борынгы төркиләр, иң беренче чиратта, ике мәдәни даирә – көньяк-көнчыгышта Кытай, көнбатышта Ирани халыклар арасында яшәгәннәр. Көнчыгыш Азия белән Урта Азия һәм Иран арасында сәүдә эше (бөек «ефәк юлы») булган; яңа эра башларында бу сәүдәгә төркиләр кушылып, сугдиләр белән аралашып, катнашып киткәннәр һәм V гасырга ул сугдиләр үзләре төркиләшә башлаганнар. Шул чорда төрки телләргә ирани телләрдән бик күп сүзләр кергән һәм калькалар ясалган. Шушы факттан чыгып, төрки телләрдә сәүдә өлкәсенә (борынгы транспорт, товар атамалары, үлчәү-бәяәү терминнары һ.б.) караган күп кенә сүзләр сугди теленнән дип фаразлана. Сугди теленең үзендә борынгы (исламны кабул иткәнче формалашкан) фарсы һәм һинд телләреннән алынмалар бик күп булган. Алар да билгеле төрки телләргә күчкәннәр. Шушы мәгълүматлар яктылыгында, мәсәлән, гомумтөрки *ат* сүзенең борынгы фарсы *ахта* «алаша» сүзеннән булуы бик тә ышандырырлык.

Ефәк юлындагы сәүдә әйберләренең төп җитештерүчесе – борынгы Кытай теленнән дә күп сүзләр алынуы табигый. Иң беренче чиратта товар, әйбер атамалары кытайчадан булырга тиеш. Анннары кытайлар төркиләргә үзләренең мәдәни казанышларын йоктырырга тырышканнар. Музыкага караган кайбер сүзләрнең (*көй, кубыз, чәң* һ.б.) кытай теленнән булуы шуның белән аңлатыла. Идарә һәм суд эшләре терминологиясендә дә кытай теле тәэсире сизелә. Ләкин бу өлкәләрдә төркиләргә бигрәк тә ирани халыклар үрнәк булган.

Монголлар белән төркиләр озак гасырлар буенча бик тыгыз бәйләнешләрдә, бер килешеп, бер сугышып, күп тапкырлар бер үк дәүләтләр составына бергә кереп яшәгәннәр. Өстәвенә аларның тормыш рәвешләре дә бердәй булган (хәер, монголлар сәүдә белән азрак шөгыльләнгәннәр). Нәтиҗәдә, монгол һәм төрки телләре арасында сүзләр алмашу бик күптәннән килгән. Күп кенә сүзләрнең кайсы телдән кайсына кергәнлеге хәзергәчә ачык түгел. Тик шуны аерып әйтергә кирәк: **монгол телләреннән татар теленә алынган сүзләрнең зур күпчелеге Чыңгыз хан яуларына кадәр кергән!** Ягъни монгол яулары төрки телләргә монгол сүзләрен таратуда әллә ни зур роль уйнамаган. Ул яулар тик монгол хәрби терминологиясенең киң таралуына гына китергән.

Гарәп теленнән, билгеле, иң беренче чиратта, дини терминология киң таралган. Ислам диненә (аның теориясенә, ритуалларына, агиографиясенә һ.б.) караган сүзләрнең уннан тугыз өлеше гарәп теленнән алынган. Шулар белән бергә турыдан-туры дингә карамаган күп кенә сүзләр гарәп теленнән килә. Аларны төрлечә төрен-төргә аерырга мөмкин. Мәсәлән: 1) гомуммәдәни терминнар, 2) шигырь теориясе, әдәбият терминнары, 3) мораль, әхлак төшенчәләренең атамалары, 4) хокук, дәүләтчелек терминологиясе, 5) матди мәдәният (хуҗалык-икътисад) терминнары һ.б.

Боларның саны меңнәрчә. VIII–XI гасырларда гарәп телендәге фән һәм сәнгать әдәбияты гаять киң таралыш ала. Европа галимнәре гарәп әдәбиятын укыйлар, тәрҗемә итәләр һ.б. Шул нигездә һәм гарәпләрнең хәрби-дәүләт куәте тәэсирендә, шулай ук соңрак төрек теле аша да күп кенә гарәп сүзләре Европа (иң беренче чиратта, испан һәм итальян) телләренә үтеп керә. Хәзерге гомумевропа лексикасындагы *агат, адмирал, алгебра, алгоритм, алкоголь, альманах, алюминий, амальгама, анемона, анилин, арабеска, арсенал, атлас* (тукыма), *алзур* (*лазурь*), *балдахин, бальзам, гитара, фанфара* (гарәпчә *фарфара*), *гамаши, газ* (тукыма исеме), *жираф, карат, коттон* (тукыма исеме), *магазин, маскарад* (шуннан – *маска*, киресенчә түгел!), *мохер* (кәҗә мамыгы), *мокко* (кофе төре), *муссон, оранжерия, ракета* (челтәрле чәпәмә), *сандалия, сатин, сода, софа, талисман, тамбур, тун* (русча *тунец* [балык төре]), *цифра* (*цифр*) һ.б. Бу рәткә әле экзотизмнар (гарәп-шәрык дөньясына хас нәрсәләрнең атамалары, мәс., *манарет* «манара», *султан* «солтан», *халиф* «хәлифә») кермәде.

Шуны әйтергә кирәк ки, гарәп сүзләренең шактый өлеше төп семит тамырларыннан түгел, алынма. Гарәпләр үзләре борынгы Мисыр халкы – кыйбтыйлар (рус. *копты*) белән кардәш булсалар да, безнең эра башларында әле кыргый халык булалар. Алар озак заманнар бабиллеләргә, фарсыларга, грекларга, римлеләргә, төрекләргә буйсынып

яшәгәннәр һәм шул халыклар телләреннән күп кенә сүзләр алганнар. Һәм шул алынма сүзләр, гарәпчәләштерелгән формада, татар теленә дә килеп ирешкән. Шундыйларга, мәсәлән, *ризык* (борынгы фарсы теленнән), *фәлсәфә* (грек теленнән), *кыйсса, сират* ‘күпер’ (латин теленнән), *бөреҗ* ‘бастион, кирмән’(герман телләреннән) сүзләре карый. VII–XII гасырларга гарәп теленә «яшь» Европа телләреннән дә сүзләр үтеп керә башлый. Һәм болар барсы да диярлек мәдәни лексикага карый. X гасырдан алып, гарәп теленә төрки сүзләр дә керә башлый.

Фарсы алынмаларының аерып күрсәтерлек семантик-тарихи билгеләре юк: алар һәртөрле темаларга карыйлар. Моның хикмәте шунда: ирани халыклар белән төркиләр кимендә ике мең ел тыгыз аралашып яшиләр. Безнең эраның беренче меңьеллыгында төркиләр күчмә скиф-сармат кабиләләрен (ә алар ирани телләрдә сөйләшкәннәр) төркиләштерәләр. Икенче яктан, бик күп төркиләр үзләре фарсылаша һәм еш кына кабаттан төркиләшә. Шул ук вакытта фарсы рухы вә матди мәдәнияте төркиләр өчен үрнәк булып торган. Бу контактлар нәтиҗәсендә, төрки-фарсы телләр союзы барлыкка килгән дип әйтеп була: төрки һәм яңа ирани телләр арасында лексик кына түгел, морфологик охшашлыклар һәм өлешчә уртак лексика пәйда булган. Фарсы-ирани алынмаларның характеры татарлар составына фарсы телле халык кергән дигән фикергә китерә. Мәсәлән, көнбатыш (мөселман) төрки телләргә хас күренеш: сыйфатларның артыклык дәрәҗәсе үзенчәлекле аллитератив кисәкчәләр ярдәмендә ясала. Мисал өчен, *кап-кара, кып-кызыл, кум-кук, ямь-яшел, япь-яшь* һ.б. Мондый «парлы» сүзләрнең беренче өлеше фарсы теле моделе буенча һәм фарсы бәйлеге *ба* ярдәмендә ясалган. Фарсыча *сиаһ-ба-сиаһ* ~ *кара-ба-кара* булган бу редупликатив сүзнең беренче өлеше кыскарып, *караб-кара* > *карб-кара* > *кап-кара* стадияләрен үткән. Шуның кебек, *туры-ба-туры* > *турып-туры* > *туп-туры, түгәрәк-бә-түгәрәк* >> *түп-түгәрәк* һ.б. *Сүзмә-сүз, эзмә-эз* кебек кабатлама сүзләрдәге *-мә* дә шул *-ба* дан килә. Фарсы теленнән мондый күчермә ике (фарсы-төрки) телле халыкта гына килеп чыга ала. Татар телендәге кайбер хайван һәм үсемлек атамаларының фарсычадан булуы да шул фикергә китерә. Мәсәлән, *маймыч* (диалекталь *маймуч*) ~ *мармыш* «җимбалык» фарсыча *маримуск* «сөлек» (хәрефмә-хәреф әйткәндә «елан-имгеч») сүзеннән булса кирәк, ш. ук *анар, гөл, карбыз, кишер* һ.б.

Алынмаларның чагыштырма диалектологик билгеләре дә бар. Мәсәлән, кайбер телләрдән алынмалар татар теленең аерым сөйләшләрендә ешрак кулланыла: фин-угор телләреннән алынмалар Татарстанның төньяк районнарында, рус теленнән алынмалар – мишәр сөйләшләрендә, Урта Азия телләреннән алынмалар – себер сөйләшләрендә һ.б.ш.

Сүзнең фонетик вариантлары күплеге, гадәттә, аның алынма булуына ишарә итә. Моның ачык мисаллары итеп *аҗаган* (вариантлары: *айҗаган, аҗҗаган, аҗагай, наҗагай, җалагай, ялагай* һ.б.), *әрекмән* (*арыкман, арахман, рахман, чирахман, әремкән* һ.б.), *мунча* (*муйылца, момаца, мунича* һ.б.), *тәрәзә* (*тәрзә, тәрәз, тирәзә, тәзрә* һ.б.) сүзләрен китерергә мөмкин.

Ниһаять, омоним парлар арасында алынмалар еш булуын әйтергә кирәк (бу хакта к. *Омонимнар* бүлекчәсен).

Лексик системада алынма – өстәмә чимал. Озак заманнар аерым бер социаль катламга аралашу чарасы буларак хезмәт иткән телдә һәр сүзнең үзенең стилистик төсмере, валентлыгы ныклап урнашкан була. Шул фонда алынманы телгә ямау булуыннан да сиземләргә мөмкин.

СҮЗЛЕККӘ КЕРЕШ

Ошбу этимологик сүзлек авторның күп еллар буенча җыелган материалын, табышларын-казанышларын чагылдыра. Ләкин теге яки бу сүзнең этимологиясен аңлатканда, әлеге хезмәттә чагылган карашлар һичкенә дә «иң дөрес, иң соңгы сүзгә» дәгъва итми. Шуны да әйтеп үтик: без татар сүзләренең барча төрки параллельләрен теркәп күрсәтүне өстебезгә алмадык, гәрчә, принципта, ул таләп ителсә дә. Без характерлы мисал-параллель сүзләрне генә китердек. Калганнары күңелдә калды. Югыйсә безнең этимологик сүзлек өч-дүрт тапкыр зуррак булыр иде. Гомумән алганда, без тик сүзләрнең этимологиясен тикшергәндә эзләнү юнәлешен генә күрсәтәбез, дип әйтәсебез килә. Этимологиянең чиге юк. Бәхәсләр һәрвакыт кала һәм шулай булырга тиеш тә.

Сүзлеккә хәзерге татар теленең таркатылмас сүз нигезләре фонды алынды дисәк, бу раслама ике яктан нык чикләнә. Беренчедән, рус алынмаларының башлыча фонетик яктан үзләштерелгәннәре генә (шуларга *совет – сәвит, часть – чәст, фонарь – фанар* кебекләрен дә кертеп) алынды; икенчедән, гарәп-фарсы алынмалары да бик чикләнгән күләмдә генә сүзлеккә кертелде.

Әмма иске татар (**төрке**) теленең төрки тамырлы сүзләренә (мәсәлән, *анчак* ‘ул вакытта, ул чакта; ләкин’, *дәхи* ‘тагы’, *нитәккем* – рус. *так как, поскольку*), шулай ук үзенчәлекле, әдәби телдә бер сүз белән генә белдерелми торган мәгънәләргә ия булган диалекталь сүзләргә чик куелмады. Шуны истә тотыйк: хәзерге әдәби телнең төп лексик фонды шактый очраклы рәвештә (кайчакта тупас ялгышларга юл куелып) формалашкан. Бу тел формалашкан чорларда татар сөйләм һәм диалекталь лексикасы бик аз күләмдә генә билгеле булган, гаять зур байлык читтә калган.

Сүзлекләрдә бер генә тапкыр очраган «томанлы» сүзләр сүзлекккә алынмады.

Бу китапны язганда, әлбәттә, түбәндә күрсәтелмәгән бик күп китаплар һәм мәкаләләр файдаланылды. Аларның кайберләре, аерым сүзләргә багышланганнары, шул сүзләр мәкаләсендә күрсәтелә. Андый язмаларның авторлары исә сүзлекнең азагында бирелә.

Һәм, ниһаять, без бер бәхәсле мәсьәләгә тукталып китик: ул чуваш телендә татар алынмалары мәсьәләсе. Чуваш телчеләре (В.Е. Егоров һ.б.) чуваш телендә иң күп дигәндә ике йөз татар сүзе бар дип баралар. Ләкин чит ил тюркологлары бөтенләй башка фикердә. Н. Поппе (N. Poppe. Die türkische Lehnworter im Tschuwassischen // Ungarische Jahrbücher. Berlin, 1927. Bd. VII. H. 1–4), А. Науто һәм Г. Дёрфер (G. Doerfer. Tschuwaschisch -m < urtürkisch *-m > gemeintürkisch ün // Ural-Altaische Jahrbucher. 45. Wiesbaden. 1973: 175) чуваш лексикасының (таркатылмас нигезләренең) 80%ы татар теленнән алынган диләр. Рус галимнәре бик саккына, «чуваш телендә гомумтөрки (болгари булмаган) алынмалар күп» дип әйтү белән чикләнәләр. Яисә ачыктан-ачык «татар алынмасы» дип әйтәсе урында «кыпчак алынмасы» дип гомумиләштерәләр. Хәлбуки Урта Идел регионында яшәп, чувашлар белән гасырларча тыгыз аралашкан барча кыпчакларның токымнары татарлар гына, биредә бүтән төрки халык юк. Һәм без чуваш телендәге татар алынмаларын икеләнүсез күрсәтә бардык.

Тагын бер бәхәсле мәсьәлә: татар телендәге болгари алынмалар. Аларны инкяр итеп тә, бүтәнчә атап та булмый. Хәлбуки кайберәүләр «болгар теле шул ук татар теле» һ.б. нигезсез сүзләр сөйләп (һәм язып та) чыгалар. Икенче яктан, без болгари телне «борынгы чуваш теле» дип атауга да каршы. Чуваш телендә болгари элементлар күп, ләкин чуваш теленең үзенчәлекләрен алар гына билгеләми.

Язылышлар һәм хәрефләр

Татар һәм башкорт сүзләре гадәти кириллик язылышта. Аларның укылышы гомуми кагыйдәләргә туры килә. Тик кайбер (әмма күп кенә) очракларда сүзләрнең транскрипциясе дә бирелде. Транскрипциядә түбәндәге хәрефләр кулланыла.

Татарча **қ** һәм **ғ** «койрыклар» белән төгәлләп белдерелде. Татар, башкорт, чуваш, шулай ук күрше мари, удмурт һәм кардәш казак вә хакас

телләренә хас булган «кыска» **ĕ** һәрдаим шул **ĕ** билгесе белән белдерелде. Шуны әйтергә кирәк: татар һәм башкорт телләреннән тыш бу авазны төрлечә белдерәләр, мәсәлән, чувашлар **ĕ** белән, марилар **ы̆** белән, казакълар, хакаслар һәм удмуртлар **і** белән. Без бу төрлелекне унификацияләр идек. Этимология өчен шулай кирәк.

Татар һәм башкорт орфографиясендәге **ө** бик үзенчәлекле авазны белдерә (шуңа якын авазлар чуваш һәм мари телләрендә дә бар). Бүтән төрки кириллик орфографияләрдә кулланылган **ө** хәрефе бөтенләй башка авазны – **ŏ** не белдерә. Һәм без төрки-монгол кириллик орфографиядә язылган сүзлекләрдә очрый торган **ө** (карачай-балкар, кумык орфографияләрендәге **ё**) хәрефен һәрдаим **ŏ** гә күчереп яздык. Татарча **ŏ** да гомумтөрки **о** дан үзгә, тик без аны транскрипциядә генә аерым рәвештә яздык. Бүтән төрки телләрнең кириллик орфографиясендәге **е** хәрефе һич кенә дә татар-башкорт язма **е** сенә тәңгәл түгел, ул русча **э** гә охшаш (иреннәрне киң ерып әйтелә торган) авазны белдерә. Без бу авазны *гом. кыпчак, гом. тк.* искәрмәләре белән килгәндә **э** хәрефе белән белдердек, конкрет телләрдән китерелгән мисалларда **е** килеш калдырдык (чөнки ул аваз «латинча» транскрипциядә дә шулай бирелеп килә).

Ү авазы шулай ук һәрдаим **ү** белән белдерелде (кайбер төрки кириллик орфографияләрдә ул **ӱ** яисә **ьу**, яисә **ю** хәрефләре белән белдерелә һәм без аларны **ү** хәрефенә алмаштыра бардык).

Сылтамалар һәм «фәнни аппарат» турында

Без теге яки бу сүз турында барча фикерләрне җыеп күрсәтүне максат итеп куймадык. Сылтамалар, ишарәләр билгеле кыйммәте булган китап вә мәкаләләргә, пассажларга вә фикерләргә генә юнәлтелде.

Гомумән алганда, сүзләрнең (һәм аерым сүзнең) этимологиясенә мөнәсәбәтле барча фикерләрне җыеп бетерү мөмкин дә түгел. Хәзерге көндә төрки телләр буенча елына йөзләрчә газета-журналлар чыга, меңнәрчә кешеләр эшли һәм һәрбер төрки сүз турында диярлек кимендә бер аерым мәкалә яисә пассаж (публикациядән зур гына өзек) табып була. Алар арасында дилетантларча язылганнары яисә ачыктан-ачык субъектив, тенденциоз характердагы язмалар да очрый. Аларны кабатлауның нигә кирәге бар?

Мәскәүдә чыгып килә торган ЭСТЯ (төрки телләрнең этимологик сүзлеге) томнарында барлык мөһим фикерләрне, фаразларны теркәү күзәтелә шикелле. Ләкин бу беренче карашка гына шулай: аларда башлыча рус һәм Европа телләрендәге публикацияләргә игътибар ителә, төрки телле язмалар игътибардан читтәрәк тотыла (мәсәлән, безнең К. Насыйри, Җ. Вәлиди, Л. Җәләй хезмәтләре, китап-мәкаләләре искә алынмый).

Без татар телчеләренең азмы-күпме кыйммәтле фикерләрен аеруча искә ала бардык. Ләкин нәкъ менә кыйммәтлеләрен генә. Теге яки бу сүзгә махсус багышланып та искә алырлык эчтәлеге (реаль яңалыгы) булмаган язмалар еш кына очрый (безнең, шәхсән үзебезнең, шундый берничә мәкаләбез бар һәм без аларны хезмәтләребезнең исемлегенә дә кертмибез).

Икенче яктан, этимологиягә махсус багышланмаган публикацияләрдә дә аерым сүзнең этимологиясенә бәйле тапкыр, кыйммәтле фикер очрарга мөмкин. Мәсәлән, Зәки Вәлиди хезмәтләре шундый.

Гомумән, һәртөрле фараз-фикерләрне барлау, күрсәтү ул – этимология тарихына караган материал. Безнең хезмәт исә этимология тарихына багышланмый.

БИБЛИОГРАФИЯ

Этимологиянең методологиясе

Белецкий А.А. Принципы этимологических исследований. – Киев, 1950.

Ефремов Л.П. Сущность лексических заимствований и основные признаки освоения заимствованных слов. – Алма-Ата, 1959.

Звегинцев В.А. Семасиология. – М., 1957.

Пауль Г. Принципы истории языка. – М., 1960.

Пизани В. Этимология. – М., 1956.

Покровский М.М. Избранные работы по общему языкознанию. – М., 1959.

Поливанов Е.Ф. Статьи по общему языкознанию. – М., 1985.

Потебня А.А. Мысль и язык. – Харьков, 1913.

Сафиуллина Ф.С. Хәзерге татар әдәби теле. Лексикология. – Казан, 1999.

Сафиуллина Ф.С. Тел гыйлеменә кереш. – Казан, 2001.

Серебренников Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике. – М., 1974.

Теория и практика этимологических исследований. – М., 1985.

Топоров В.Н. О некоторых теоретических основаниях этимологического анализа // Вопросы языкознания. 1960. – № 3.

Шараф Г. Сонорная длительность татарских гласных // Вестник по татароведению. – Казань, 1927. – № 8.

Языкознание (энциклопедия). – М., 2000.

Seebold E. Etymologie. Eine Einfuhrung am Beispiel der deutschen Sprache. – München, 1981.

Төп әдәбият

Абаев В.И. Доистория индоиранцев в свете арио-уральских языковых контактов // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. – М., 1981.

Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Тт. I–IV. – М., 1958–1978.

Абаев В.И. Скифо-европейские изоглассы. – М., 1980.

Абаев Н., Жамбалдагаев Н. Тибетская медицина: как быть здоровым // Азия и Африка сегодня. – М., 1989. – № 8.

Абдуллаев Ф.А. Фонетика хорезмских говоров. – Ташкент, 1967.

Абдуллин И.А. Лексикада кайбер үзгәрешләр тарихыннан // Татар теле һәм әдәбияты. – Казан, 1963.

Абдуллин И.А. Социально-политическая терминология языка армяно-кыпчакских памятников // Историко-лингвистический анализ старописьменных памятников. – Казань, 1983.

Аблязов К.А. Историческая судьба татар. Тт. I–II. – Саратов, 2012.

Абусеитова М.Х. Джувейни об отрарской катастрофе // Вопросы истории. – Алма-Ата, 1975.

Авижанская А.А., Бикбулатов Н.В., Кузеев Р.Г. Декоративное искусство у башкир. – Уфа, 1964.

АДДЛ – Азәрбаjчан дилинин диалектологик лүгәти. – Бакы, 1964.

Алатырев В.И. Из пермской этимологии // Вопросы финно-угорского языкознания. Вып. IV. – Ижевск, 1967.

Алатырев В.И. Именные деривационные аффиксы и этимология некоторых слов // Вопросы удмуртского языкознания. Вып. IV. – Ижевск, 1976.

Алатырев В.И. Татарские заимствования в удмуртском языке // Всесоюзная конференция по финно-угроведению. Тезисы докладов. – Сыктывкар, 1965.

Алатырев В.И. Этимология некоторых диалектальных слов // Вопросы удмурской диалектологии. – Ижевск, 1977.

Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. – Новосибирск, 1980.

Алияров С.С. К этнической биографии Алп-Эрена // СТ. – 1987. – № 6.

Алпаров Г. Сайланма хезмәтләр. – Казан, 1945.

Алтай кеп-куучындар. – Горно-Алтайск, 1994.

Алтайские этимологии. – Л., 1984.

Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Ч. II. – Алма-Ата, 1959.

Аникин А.Е. Этимологический словарь русских диалектов Сибири. – Новосибирск, 2000.

Анисимов А.Ф. Общее и особенное в развитии общества и религий народов Сибири. – Л., 1969.

Анисимов А.Ф. Религия эвенков. – М.–Л., 1958.

Антонов Н.К. Материалы по исторической лексике якутского языка. – Якутск, 1971.

Арабско-русский словарь / Х.К. Баранов. Изд. 2-ое, стер. – М., 1958.

Аракин В.Д. Тюркские лексические элементы в русских повестях и сказаниях // СТ. – 1973. – № 3.

Арсланов Л.Ш. Язык алабугатских татар Каспийского района Калмыцкой АССР. – Казань, 1988.

Арсланов Л.Ш. Язык карагашей, ногайцев Астраханской области. – Казань, 1992.

Арсланов Л.Ш. Язык юртовских татар // Материалы по татарской диалектологии. – Казань, 1976.

Атаманов М.Г. Географические апеллятивы удмуртского языка, связанные с лесом // Пермистика: вопросы диалектологии и истории пермских языков. – Ижевск, 1987.

Атласи Һ. Себер тарихы. – Казан, 1993.

Ахатов Г.Х. Диалект западносибирских татар. – Уфа, 1963.

Ахатов Г.Х. Мишарский диалект татарского языка. – Уфа, 1980.

Ахатов Г.Х. Татарская диалектология. Средний диалект. – Уфа, 1979.

Ахмаров Г.Н. О языке и народности мишарей // ИОАИЭ. Т. XIX. – Казань, 1903.

Ахмаров Г. Свадебные обряды Казанских татар // ИОАИЭ, Т. XXIII, Вып. 1. – Казань, 1907.

Ахмаров Г. Спор о литературном языке татар // Казанский телеграф, 13 дек. – Казань, 1905.

Ахмаров Г.Н. Тептяри и их происхождение. – Казань, 1907.

Ахметжанов К.С. Жараған темір кигендер. (Батырлардың қару-жарағы, әскери өнері, салт-дәстүрлері). – Алматы, 1996.

Ахметьянов Р.Г. «Лес», «дерево» и «барс» у тюрков (этимологические этюды) // СТ. – 1980. – № 5.

Ахметьянов Р.Г. Из области лексических взаимосвязей языков Поволжья // Проблемы составления этимологического словаря отдельного языка. – Чебоксары, 1986.

Ахметьянов Р.Г. Некоторые варианты диалектальных слов и фразеологизмов в сергачевском говоре // Нормативность и вариативность в татарском языке. – Казань, 1987.

Ахметьянов Р.Г. Некоторые названия лошадей в татарском языке // СТ. – 1975. – № 2.

Ахметьянов Р.Г. Некоторые термины обрядов и мифологии булгаро-чувашского происхождения у народов Урало-Поволжья // СФУ. – 1977. – № 2.

Ахметьянов Р.Г. Некоторые чувашско-татарские лексические параллели и их этимологии // Диалекты и топонимия Поволжья. – Чебоксары, 1978.

Ахметьянов Р.Г. Об изменениях сингармонических цепочек в системе татарско-башкирского вокализма // Тезисы докладов конференции молодых учёных. – Казань, 1967.

Ахметьянов Р.Г. Об историзме в этимологии // Теория и практика этимологических исследований. – М., 1985.

Ахметьянов Р.Г. Общая лексика духовной культуры народов Среднего Поволжья. – М., 1981.

Ахметьянов Р.Г. Общая лексика материальной культуры народов Среднего Поволжья. – М., 1989.

Ахметьянов Р.Г. Опыт историко-семантической интерпретации некоторых глаголов-модификаторов в алтайских языках // Вопросы семантики. – М., 1974.

Ахметьянов Р.Г. Служебные слова в татарской прозе XVIII века // Анализы текстов по истории татарского литературного языка. – Казань, 1987.

Ахметьянов Р.Г. Слова *кузы* < *qoryu* и термины игры в альчики // МТД. – Казань, 1988.

Ахметьянов Р.Г. Случаи гаплологии и эллипсиса в чувашском языке и соответствующие им татарские словосочетания // Материалы научной сессии «Проблемы словосочетания в тюркских языках». – Чебоксары, 1975.

Ахметьянов Р.Г. Сравнительное исследование татарского и чувашского языков. – М., 1978.

Ахметьянов Р.Г. Этимология некоторых служебных слов, распространенных в языках Среднего Поволжья // Историко-лингвистический анализ старописьменных памятников. – Казань, 1983.

Ахунзянов Э.М. Русские заимствования в татарском языке. – Казань, 1968.

Ашмарин Н.И. Опыт исследования чувашского синтаксиса II. – Симбирск, 1923.

Ашмарин Н.И. Подражания в языках Среднего Поволжья // Известия Аз. ГУ. Общественные науки. Вып. II–III, IV–V. – Баку, 1925.

Ашмарин Н.И. Материалы к изучению чувашского языка. – Казань, 1898.

Ашмарин Н.И. О морфологических категориях подражаний в чувашском языке. – Казань, 1928.

Ашмарин Н.И. Отголоски золотоордынской страны в народных верованиях чуваш. – Казан, 1921.

Ашмарин Н.И. Словарь чувашского языка. – Казань–Чебоксары, 1928–1950. – Вып. 1–17.

Әбдирахманов А. Топонимика және этимология. – Алма-Аты, 1975.

Әдәби сүзлек. – Казан, 2001.

Әт-төхфәт – Изысканный дар тюркскому языку (Китаб ăт-тухфа ăз-зăкийа фи-л-луга ат-туркийа), памятник XIV века. – Ташкент, 1978.

Әхмәтҗанов М.И. Нугай урдасы: татар халкының тарихи мирасы. – Казан, 2002.

Әхмәтҗанов М. Нугай урдасы: татар халкының тарихи мирасы. – Казан, 2009.

Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең кыскача тарихи-этимологик сүзлеге. – Казан, 2001.

Әхмәтьянов Р.Г. Татар терминологиясенең тарихи чыганаклары. – Казан, 2003.

Бабур З.М. Трактат об арузе. – М., 1972.

Бабур З.М. Трактат об арузе. – М., 1977.

Бакиров М.Х. Татар фольклоры: Югары уку йортлары өчен дәреслек. – Казан, 2008.

Банзаров Д. Собрание сочинений. – М., 1955.

Барбаро и Контарини о России. – М., 1971.

Бартикян Р.М. О протоболгарских надписях ханов Крума (803–814) и Омуртага (814–831) и некоторые вопросы организации раннеболгарского государства // Вестник общественных наук. – Ереван, 1981. – № 4.

Бартольд В.В. Сочинения. Тт. I–IX. – М., 1960–1975.

Баскаков Н.А. Диалект кумандинцев. – М., 1972.

Баскаков Н.А. Диалект черневых татар. – М., 1966.

Баскаков Н.А. Душа в древних верованиях тюрков Алтая (термины, их значение и этимология) // СЭ. – 1973. – № 5.

Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. II. – М., 1952.

Баскаков Н.А. К проблеме китайских заимствований в тюркских языках // СТ. –1987. – № 5.

Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. – М., 1971.

Баскаков Н.А. Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Диалект черневых татар (туба кижи). Тексты и переводы. – М, 1965.

Баскаков Н.А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». – М., 1985.

Баттал Г. Казан төрекләре. – Казан, 1996.

Башкирская диалектология.– Уфа, 1965.

Башкирская этнонимия. – Уфа, 1969.

Башҡорт диалектологияһы. – Өфө, 1963.

Башҡорт халыҡ ижады. – Өфө, 1982, 1997.

Башкортостан. Краткая энциклопедия. – Уфа, 1996.

Башҡортса-русса һүҙлек. – Мәскәү, 1996.

Баязитова Ф.С. Говоры татар-кряшен в сравнительном освещении. – М., 1986.

Баязитова Ф.С. Татар халкының бәйрәм һәм көнкүреш йолалары. – Казан, 1995.

Баязитова Ф.С. Себер татарлары. – Казан, 2001.

Баязитова Ф.С. Урта Урал (Свердловск өлкәсе) татарлары. – Казан, 2002.

Баязитова Ф.С. Нократ сөйләше. – Казан, 2006.

Бәетләр. – Казан, 1960.

Березин И.Н. Очерк внутреннего устройства Улуса Джагатайского // Журнал министерства народного просвещения. Вып. XVIII. – СПб., 1850.

Беркутов В.М. Татар халык календаре. – Казан, 1966.

Бертагаев Т.А. К вопросу о внутренних законах развития языка // Известия АН СССР. – М., 1951.

Бертагаев Т.А. К исследованию лексики монгольских языков. – Улан-Удэ, 1961.

Бимбаев Р. Монгольско-русский словарь. – Иркутск, 1914.

Биржанова Е.Э., Войнова Л.А., Кутник Л.Л. Очерки по исторической лексикологии русского языка. – Л., 1973.

Бируни А.-Р. Сочинения. Т. 5. Фармокогнозия. – Ташкент. 1974.

Бируни А. Индия. – М., 1995.

Бичурин Н.Я. Записки о Монголии. – СПб., 1828.

Биялиев А. Киргизские народные термины промысловой охоты: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Фрунзе, 1972.

Благова Г.Ф. Топонимическое использование слов «сарай» и «орду»/«орда» // Диалекты и топонимия Поволжья (Материалы и сообщения). Вып. 1. – Чебоксары, 1972.

Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. – Казань, 1934.

Богородицкий В.А. Этюды по татарскому и тюркскому языкознанию. – Казань, 1933.

Большой академический монгольско-русский словарь. Тт. I –III. – М., 2001.

Большой турецко-русский словарь. – М., 2008.

Борһанова Н.Б. Татар телендә авыл төзелешенә караган лексик-семантик төркемнәр // Исследования по диалектологии и истории татарского языка. – Казань, 1982.

Борһанова Н.Б. Татар телендә үсемлек атамалары // Вопросы лексикологии и лексикографии татарского языка. – Казань, 1976.

Борһанова Н.Б. Татар телендә үсемлек атамалары. ТТДС I гә (к.) өстәмә.

Боровков А.К. Бада̄'и' ал-лугат. Словарь Та̄ли Има̄ни Гератского к сочинениям А. Навои. – М., 1961.

Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тафсира XII–XIII веков. – М., 1963.

Борынгы татар әдәбияты. – Казан, 1961.

БРС – Башкирско-русский словарь. – М., 1996.

Брук С. Народы мира. – М., 1982.

БРЭ – Большая российская энциклопедия. – М., Т. 2. – 2005; Т. 4. – 2006; Т. 8. – 2007.

БТДҺ – Башҡорт теленең диалектологик һүҙлеге. – Өфө, 2002.

Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Тт. I–II. – СПб., 1869–1871.

Буддизм. – М., 1992.

Булатов А.Дж. К происхождению слова *јэк* у тюрок // Исследования по грамматике и лексике тюркских языков. – М., 1965.

Булаховский Л.А. Семасиологические этюды. Славянские названия птиц // Уч. зап. Львовского университета. Т. VII. – Львов, 1948.

Бурганова Н.Б. К вопросу о формировании земледельческой лексики в татарском языке // Лексика и стилистика татарского языка. – Казань, 1982.

Буронов М. Ўзбәк тилининг касб-ҳунар лексикасидан. – Нукус, 1978.

Бутанаев В.Я. Хакасы. – М., 1988.

Бутанаев В.Я. Этническая история хакасов XVII–XIX веков. – М., 1990.

БҺҺ I, II – Башҡорт һөйләштәре һүҙлеге. Тт. I–II. – Өфө, 1969–1970.

Вагапова М.З. Синтаксические функции причастия *диген* в современном киргизском языке и некоторые карачаево-балкарские параллели к ним // Тюркологический сборник. – Черкесск, 1967.

Вайнштейн С.И. История народного искусства Тувы. – М. 1961.

Вайнштейн С.И. Тувинцы-тоджинцы. –М., 1961.

Валеев Ф.Т. Обереги как пережиток доисламских верований у сибирских татар // Из истории Сибири. – Томск, 1976.

Валеев Ф.Т. Сибирские татары: культура и быт. – Казань, 1993.

Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. Т. 1. – Алма-Ата, 1984.

Валькова Д.П. Чулан в театре // Русская речь. – 1971. – № 1.

Василевич Г.М. Эвенки. Историко-этнографические очерки. (XVIII–начало XX века). – Л., 1969.

Вашари И. Ещё раз о термине tartanaq // СТ. 1987. – № 4.

Вәлиди Җ. Җырларыбыз хакында // Шура. – 1911. – № 19.

Вәлиди Җ. Татар теленең тулы аңлатмалы сүзлеге. Тт. I – II. – Казан, 1928–1929.

Вәлиуллин А.В., Самуилов Ф.Д. Җиләк-җимеш бакчасы утырту. – Казан, 1957.

Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о касимовских царях и царевичах. Тт. I–IV. – СПб., 1863–1887.

Вербицкий В.И. Словарь алтайского и аладагского наречий тюркского языка. – Казань, 1884.

Вершинин В.И. Словарь марийских говоров Татарстана и Удмуртии. – Йошкар-Ола, 2011.

Вестник научного общества татароведения. – Казань, 1925. – № 1–2.

Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и хакасского наречия. Введение и фонетика. – Л., 1929.

Волков А.Г. Язык как система знаков. – М., 1966.

Вопросы истории тюркских языков. – Алма-Ата, 1986.

Вопросы удмуртской диалектологии. – Ижевск, 1977.

Воробьев Н.И. Материальная культура казанских татар. – Казань, 1930.

ВЯ – Вопросы языкознания.

Габэн, фон.-А. Культура письма и печатания у древних тюрков // Зарубежная тюркология. – М., 1986.

Гаврилов М.Ф. Остатки ясы и юсуна у узбеков. – Ташкент, 1929.

Гаврилов Б.Г. Поверья, обряды и обычаи вотяков Мамадышского уезда // Материалы IV археологического съезда в России. Т. II. – Казань, 1891.

Гаврилов Б.Г. Поверья, обряды и обычаи вотяков мамадышского уезда. – Казань, 1876.

Галайская Р.Б. Варган у народов Советского Союза // Проблемы музыкального фольклора народов СССР. – М., 1973.

Галданова Г.Р. Структура традиционной бурятской свадьбы // Традиционная культура народов Центральной Азии. Материалы и исследования. – Новосибирск, 1986.

Гали Х. Адашкан лөгатьләр // Шура. – 1911. – № 26.

Галибик Г. Җәмигъ әт-тәварих. – СПб., 1830.

Галкин И.С. Кто и почему так назвал. – Йошкар-Ола, 1991.

Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тт. I–II. – Тбилиси, 1984.

Ганиев Ф.А. Конверсия в татарском языке. – Казань, 1985.

Гараджаев Ч. Военная лексика в туркменском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ашхабад, 1978.

Гарипова Ф.Г. Авыллар һәм калалар тарихыннан. – Казан, 2001.

Гарипова Ф.Г. Татарская гидронимия. – Казань, 1998.

Гарипов Т.М. Старописьменные памятники Башкирии // СТ. – 1972. – № 4.

Гариф Н.Г. Казан ханлыгы. – Казан, 2006.

Гаффарова Ф.Ф. Алтайский пласт лексики земледелия: названия зерна и некоторых зерновых // ПЛЛТЯ. – Казань, 2006. – № 7.

Гаффарова Ф.Ф. Игенчелек терминологиясе мисалларында үсемлек анатомиясе атамаларына чагыштырма-тарихи анализ // ПЛЛТЯ. – Казань, 1999. – № 5.

Гаффарова... – Гаффарова Ф.Ф., Насипов И.С., Рамазанова Д.Б. Сравнительно-исторические исследования системы лексико-тематических групп татарского языка. – Уфа, 2007.

Георгиев В.И. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. – М., 1958.

Гераклитов А.А. Алатырская мордва. – Саранск, 1938.

Гераклитов А.А. Саратовская мордва (К истории мордовской колонизации в Саратовском крае). – Саратов, 1926.

Гиганов И. Словарь российско-татарский. – СПб., 1804.

Гиршман Р. Иран и миграция индоарийцев // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. – М., 1981.

Гордеев Ф.И. Историческое развитие лексики марийского языка. – Йошкар-Ола, 1985.

Гордеев Ф.И. К истории этнонима черемись // Вопросы диалектологии и истории марийского языка. – Йошкар-Ола, 1964.

Гордеев Ф.И. О происхождении тюркских этнонимов // Вопросы марийского языкознания. – Йошкар-Ола, 1968.

Гордеев Ф.И. О татарских лексических заимствованиях марийского языка // Вопросы марийского языкознания. Вып. 3. – Йошкар-Ола, 1973.

Гордеев Ф.И. Этимологический словарь марийского языка. Тт. I–II. – Йошкар-Ола, 1979–1983.

Гордеев Ф.М. Подражательные слова и этимология // Вопросы марийской диалектологии. – Йошкар-Ола, 1981.

Гордлевский В.А. Государство сельджукидов в Малой Азии. – М.–Л., 1941.

Гордлевский В.А. Избранные сочинения Тт. I–II. – М., 1960, 1961.

Гордлевский В.А. Элементы культуры у касимовских татар. – Рязань, 1927.

Горелик М.В. Халха-калкан: монгольский щит и его дериваты. // Восток-Запад: диалог культур Евразии. Вып. 4. – Казань, 2004.

Грач А.Д. Древнетюркские изваяния Тувы. – М., 1961.

Гребнев Л.В. Тувинский героический эпос: опыт историко-этнографического анализа. – М., 1960.

Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и её падение. – М., 1950.

Громов Г.Г. Сельскохозяйственная техника и этнические традиции // СЭ. – 1981. – № 3.

ГТРС – Гарәпчә-татарча-русча сүзлек / төз.: К.З. Хәмзин, М.И.Мәхмүтов, Г.Ш.Сәйфуллин. – Казан, 1965.

Губайдуллин Г. К вопросы о происхождении татар // Вестник татароведения. – 1928. – № 1.

Гукасян В.Л. Закавказские источники к изучению истории азербайджанского языка // СТ. – 1978. – № 2.

Гукасян В.Л. Об одной древнетюркской письменности // СТ. – 1981. – № 5.

Гумилёв Л.Н. Хунну. – М., 1960.

Гумилёв Л.Н. Древние тюрки. – М., 1967.

Гумилёв Л.Н. Поиски вымышленного царства. – М., 1994.

Гумилёв Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. – М., 2002.

Гусейнзаде А. Параллели огузских этнонимов в современной топонимике Азербайджанской ССР // СТ. – 1977. – № 4.

Гыйльманов Г. Татар мифлары. – Казан, 1996.

Давлетшин Г.М. Очерки по истории духовной культуры предков татарского народа. Казань, 2004.

Давлетшин Г.М. Традиционные верования населения Волжской Булгарии как система // Языки, духовная культура и история тюрков. Труды международной конференции, Т. 3. – Казань – М., 1992.

Дагестанские народные сказки. – М., 1991.

Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. Тт. 1–4. – М., 1955.

Дамдинов Д.Г. О земледельческих терминах в монгольских языках // Исследования по восточной филологии. – М., 1974.

ДАУ – Диалектологический атлас удмуртского языка. Вып. I–III. – Ижевск, 2003, 2007, 2013.

Даулей Р. Святки у крещёных татар // ИОАИЭ, Т. XIX. – Казань, 1903.

Денисов П.В. Религиозные верования чуваш. – Чебоксары, 1959.

Денисов П.В. Этнокультурные параллели дунайских болгар и чуваей. – Чебоксары, 1969.

Диалекты хакасского языка. Очерки и материалы. – Абакан, 1973.

Диваев А.Л., Андерсон В.Н. Киргизская легенда о ветхозаветном великане адже (оге) // ИОАИЭ, Т. XXIV. – Казань, 1908.

Диваев А. Месяца по киргизскому стилю с обозначением народных примет // ИОАИЭ. Т. XIII. – Казань, 1895.

Димитриев В.Д. История Чувашии XVIII века. – Чебоксары, 1959.

Димитриев В.Д. Мера веса *батман* в Среднем Поволжье и Приуралье в XVI–XIX веках // Актуальные проблемы археологии и этнографии Чувашской АССР. – Чебоксары, 1982.

Димитриев В.Д. Чуваши в эпоху феодализма. – Чебоксары, 1986.

Дмитриева Л.В. Из этимологии названия растений в тюркских и монгольских языках // Исследования в области этимологии алтайских языков. – М., 1979.

Дмитриева Л.В. О некоторых заимствованиях в тюркских языках // Языки народов Сибири. – М.,1980.

Дмитриева Л.В. Язык барабинских татар. – Л., 1981.

Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. – М., 1962.

Добродомов И.Г. К этимологии русского слова колчан // Этимологические исследования по русскому языку. IX. – М., 1981.

Добродомов И.Г. Проблемы изучения булгарских лексических элементов в славянских языках: автореф. дис. … д-ра филол. наук. – М., 1974.

Добродомов И.Г. Вопросы хронологии тюркских заимствований в славянских языках // СТ. – 1976. – № 6.

Добродомов И.Г. К названию обско-угорского названия шёлка // СФУ. – 1978. – № 1.

Добродомов И.Г. Ландшафтная терминология в пратюркском // Природное окружение и материальная культура пратюркских народов / отв. ред. А.В. Дыбо; Ин-т языкознания РАН. – М., 2008.

Добродомов И.Г. Типы поселений ранних тюрок. Историческая эволюция // Природное окружение и материальная культура пратюркских народов / отв. ред. А.В. Дыбо; Ин-т языкознания РАН. – М., 2008.

Добродомов И.Г. Тюркские заимствования в названиях птиц // СТ. – 1980. – № 2.

Добродомов И.Г., Кучкин В.А. Этимология и старые географические объекты // Топонимика на службе географии. – М., 1979.

Дондуков У.-Ж.Ш. Аффиксальное словообразование частей речи в бурятском языке. – Улан-Удэ, 1964.

ДС – Диалектологик сүзлек. I чыг. – Казан, 1948. II чыг. – Казан, 1953. III чыг. – Казан, 1958.

ДСЯЯ – Диалектологический словарь якутского языка. – М., 1976.

ДТС – Древнетюркский словарь. – Л., 1969.

Дульзон А.П. Система счета времени у чулымских татар // Краткие сообщения ин-та этнографии. Х. – М., 1950.

Дыбо Л.В. К истории ангропометрических терминов // СТ. – 1989. – № 1.

Дьякова В.П. Некоторые этнокультурные параллели в шаманстве тюркоязычных народов Саяна-Алтая // Этнокультурные контакты народов Сибири. – Л., 1984.

Евсевьев М.Е. Мордовская свадьба. – М., 1931.

Егоров В.А. О времени возникновения Казани // Советская археология. – 1975. – № 4.

Егоров В.Г. Русско-чувашский словарь. – Чебоксары, 1960.

Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка. – Чебоксары, 1964.

Еремеев Д.Е. Ислам: образ жизни и стиль мышления. – М., 1990.

Ершов Н.Н., Широкова З.А. Альбом одежды таджиков. – Душанбе, 1969.

Жаримбетов А. Тюркские лексические элементы в русской номенклатуре растений. – Нукус, 1980.

Жубанов Е., Ибатов А. Анализ этимона *тәңрі* «всевышний (опыт ретроспективного подхода) // Проблемы этимологии тюркских языков. – Алма-Ата, 1990.

Жуковская Н.Л. Народные веровения монголов и буддизм // Арехология и этнография Монголии. – Новосибирск, 1978.

Җантурин С. Лөгать (татар әдәби телендә гарәп, фарсы һәм иске төрки сүзләр). – Уфа, 1911.

Җаҳонгиров Г. Ўзбек болалар фольклори. – Ташкент. 1975.

Җәләй Л. Татар диалектологиясе. – Казан, 1947.

Җәләй Л. Татар теленең орфоэпик нигезләре. – Казан, 1953.

Җәләй Л. Татар теленең тарихи морфологиясе. – Казан, 2000.

Җәләй Л. Татар теленең тарихи фонетикасы буенча материаллар. – Казан, 1954.

Заимствования русского языка в историко-функциональном аспекте. Сб. – Казань, 1991.

Закиев М.З. Об этнониме *мишар* // СТ. – 1976. – № 2.

Закиров Ф.Д. Агулы үсемлекләр. – Казан, 2010.

Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. – М., 1967.

Зварич В.В. Нумизматический словарь. – Львов, 1978.

Зверева Л.Е. О четырех терминах в удмуртской микротопонимике // Вопросы удмуртской диалектологии и ономастики. – Ижевск, 1982.

ЗДС – Татар теленең зур диалектологик сүзлеге. – Казан, 2009.

Зифельд-Симумяги А.Р. Uralo-Altaica. – Баку, 1928.

Золотницкий Н.И. Корневой чувашский словарь. – Казань, 1876.

Золотарёв А.М. Родовой строй и первобытная мифология. – М., 1964.

Зуев Ю.Н. К этнической истории усуней // Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. – Алма-Ата, 1960.

Иванова Р.Г. Дикорастущие съедобные растения Татарии. – Казань, 1987, 1990.

Иванов И.Г., Тужаров Г.М. Словарь северо-западного наречия марийского языка. – Йошкар-Ола, 1971.

Иванов С.А. Центральная группа говоров якутского языка. – М., 1993.

Иванов С.В. Скульптура алтайцев, хакасов и сибирских татар. – М., 1979.

Из глубины столетий (выписка из главных источников по истории тюрок и татар). – Казань, 2004.

Износков И.А. Материалы для истории христианского просвещения инородцев Казанского края. – М., 1895.

ИМ – Ибне Мүһәнна. Китаби тäрҗүмāни фарси вä түрки вä моголи.

Инан А. Шаманизм тарихта һәм бөгөн. – Өфө, 1998.

Индонезийско-русский словарь. – М., 1961.

Иоанн де Плано Карпини. История монголов. Вильгельм де Рубрук. Путешествие в восточные страны в лето благости 1253 / введение, перевод и прим. А.И. Малеина. – СПб., 1911.

Исанбаев Н.И. Лексико-семантическая классификация татарских заимствований в марийском языке // Вопросы марийского языка. – Йошкар-Ола, 1978.

Исанбаев Н.И. Неопубликованные рукописи Г.Ф. Миллера по марийскому языку // Вопросы марийского языкознания. III. – Йошкар-Ола, 1973.

Исәнбәт Н.С. Татар теленең фразеологик сүзлеге. Тт. I–II. – Казан, 1989, 1990.

Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре. Т. I. – Казан, 1959. Т. II. – Казан, 1963. Т. III. – Казан, 1967.

Исенгалиева В.А. Служебные имена и послелоги в казахском языке. – Алма-Ата, 1957.

Ислам в татарском мире. – Казань, 1997.

Историко-лингвистический анализ старописьменных памятников. – Казань, 1983.

История Татарии в материалах и документах. – М., 1937.

История татар с древнейших времён. Т 1, Т. 2, Т 3. – Казань, 2002, 2006, 2009.

Исхаков А.И. О подражательных словах в казахском языке // Тюркологический сборник. – М., 1951.

Исхаков Д.М. К вопросу об этносоциальной структуре татарских ханств (на примере Казанского и Касимовского ханств XV – сер. XVI в.) // Панорама форум. – Казань, 2007. – № 3.

Исхаков Д.М. К этнической истории татар восточных районов Татарской АССР // К вопросу этнической истории татарского народа. – Казань, 1985.

Исхаков Д.М., Измайлов И.Л. Этнополитическая история татар. – Казань, 2007.

Исхаков Ф.Г. Наблюдения по лексике в области прилагательных в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. – М., 1961.

Исхаков Ф.Г. Некоторые предположения о происхождении конечных **-т** и **-д** в словах *аст, үст, алд, арт* // Академику Гордлевскому к его семидесятилетию. – М., 1953.

Исхакова В.И. Исследования этнонима *татар* в зарубежной тюркологии // Вопросы взаимодействия татарского и русского языков на современном этапе. – Казань, 1992.

Кажибеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гамогенных корней в тюркских языках. – Алма-Ата, 1986.

Қазақ тілінің түсіндіру сөздігі. Тт. I–II. – Алматы, 1959–1961.

Қазақтар. Т. IV. – Алматы. 1994.

Камалов А.А. Топонимика Республики Башкортстана. – Уфа, 2002.

Камалов А.А., Камалова Ф.У. Атайсал. – Уфа, 2001.

Караимско-русско-польский словарь. – М., 1974.

Каракалпакский язык. Т. II. – М., 1952.

Каракалпакско-русский словарь. – М., 1958.

Каримуллин А.Г. Татары: этнос и этноним. – Казань, 1988.

Кармышева Б.Г. Архаическая символика в погребальнопоминальной обрядности узбеков Ферганы // Древние обряды верований и культур народов Средней Азии. – М., 1986.

Кароматов Ф., Нурджанов Н. Музыкальное искусство Памира. – М., 1978.

Карпини П. История монголов. – СПб., 1911.

Каррыев Б.А. Богатырская свадьба Гёр-оглы // Известия АН Туркменистана. – Ашхабад. – 1977. – № 3.

Катанов Н.Ф. Алфавитный указатель собственных имен, встречающихся во втором томе «Образцов народной литеротуры тюркских племен», собранных В.В. Радловым. – СПб., 1888.

Катанов Н.Ф. Краткий татарско-русский словарь. – Казань, 1912.

Катанов Н.Ф. Сказания иностранцев о России // ИОАИЭ, XIX. Вып. 5–6. – Казань, 1903.

Катаринский В. Башкирско-русский словарь. – Оренбург, 1899.

Катаринский В. Киргизско (казахско)-русский словарь. – Оренбург, 1903.

Кашафутдинов Р.Г. Праздники и обычаи татар, связанные с хозяйственной деятельностью // Вопросы истории, филологии и педагогики. – Казань, 1965.

Кәримуллин Ә.Г. Язмыш, язмыш...: мәкаләләр. – Казан, 1996.

КБ – Кутадгу билиг.

Кельмаков В.К. Краткая характеристика кырыкмасских говоров южноудмуртского наречия // Вопросы удмуртской диалектологии. – Ижевск, 1977.

Кельмаков В.К. Удмуртско-татарские языковые контакты и некоторые фонетические особенности южного наречия удмуртского языка // СТ. – 1974. – № 3.

Кенесбаев I. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 1977.

Керимов И.А. Очерки кумыкской диалектологии. – Махачкала, 1967.

Киекбаев Ж.Г. Хәҙерге башҡорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы. – Өфө, 1966.

Киргизско-русский словарь / К.К. Юдахин. – М., 1965.

Киселёв С.В. Каменная черепаха, «бежавшая» из Каракорума // Монгольский археологический сборник. – М., 1962.

Клавихо Р.-Г. Дневник путешествия ко двору Тимура. – М., 1990.

Климов Г.А. Этимологический словарь картвельских языков. – М., 1964.

Кляшторный С.Г. Девятая надпись с Уйбита // СТ. – 1987. – № 1.

Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники. – М., 1965.

Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута // Страны и народы Востока. Вып. X. – М., 1971.

Книга Марко Поло. – М., 1995.

Коблов Я.Д. Мифология казанских татар // ИОАИЭ, XXVI вып. – Казань, 1912.

Коблов Я.Д. Религиозные обряды и обычаи татар-магометан // ИОАИЭ, XXIV вып. – Казань, 1910.

Колесникова В.Д. Названия частей тела человека в алтайских языках. // Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. – Л., 1972.

Коломиец В.Т. Происхождение общеславянских названий рыб. – Киев, 1983.

Кондратьева Т.Н. Собственные имена в русском эпосе. – Казань, 1967.

Константинова О.А. К характеристике лексического комплекса «очаг – жилище – народ» в алтайских языках // Проблемы общности алтайских языков. – Л., 1969.

Кормушин И.В. Тюркские енисейские эпитафии. – М., 1997.

Корнилов Г.Е. Чувашское диалектологические названия для зайца и проблема русско-чувашских сатэм ~ кентумных параллелей // Материалы по чувашской диалектологии. IV. – Чебоксары, 1971.

Корнилов Г.Е. Этимологии некоторых чувашских зоонимов // Учёные записки ЧНИИ. – Вып. 46. – Чебоксары, 1970.

Котвич В.Л. Исследование по алтайским языкам. – М., 1962.

Кочин Г.Е. Термины для терминологического словаря древней Руси. – М.–Л., 1937.

Краснов Ю.А. Проблемы происхождения чувашского народа в свете археологических данных // Советская археология. – 1974. – № 4.

Крачковский Н.А. Избранные сочинения. Т. 1. – М., 1956.

Крюкова Ф.А. Коллекция П.С. Палласа по народам Поволжья // Сборник музея антропологии и этнографии АН СССР. Т. XII. – М., 1949.

КУ – Казан утлары.

Кузеев Р.Г. О характере присоединения народов Волго-Уральского района к русскому государству // Этнолингвистические исследования в Башкортостане. – Уфа, 1994.

Кузнецов П.И. Глагол *тур- (тăр-)* и понудительный залог // СТ. – 1985. – № 6.

Куклин А.Н. Фонетическая адаптация тюркизмов в марийской фитомонике // Вопросы марийской аномастики. – Йошкар-Ола, 1980.

Кумыкско-русский словарь. – М., 1969.

Курдско-русский словарь / К.К. Курдоев. – М., 1960.

Курышжанов А.К. Исследования по лексике старо-кыпчакского письменного памятника XIII века (тюркско-арабского словаря). – Алма-Ата, 1970.

Къарачай-малкъар-орус сёзлюк. – М., 1989.

Кызласов И.Л. Земледельческое жертвоприношение древнехакасской общины // СТ. – 1987. – № 1.

Кызласов Л.Р. О значении термина «балбал» древнетюркских надписей // Тюркологический сборник. К шестидесятилетию А.Н. Кононова. – М., 1966.

КЭСК – Лыткин В.И., Гуляев Е.И. Краткий этимологический словарь коми языка. – М., 1970.

ҚТАС – Қазақ тілінің аймактық сөздігі. – Алматы, 2005.

ҚТДС – Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. – Алматы, 1969.

ҚТҚЭС – Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы, 1960.

Ларин Б.А. Русско-английский словарь-дневник Ричарда Джемса. – Л., 1959.

Латинско-русский словарь / И.Х. Дворецкий. – М., 1976.

Лебедева А.А., Сафьянов А.В. Промысел кедрового ореха в Сибири // СЭ. – 1979. – № 4.

Левитская Л.С. Заметки о чувашско-татарских связях // Уч. зап. Чув. НИИЯЛИ. Вып. 26. – Чебоксары, 1963.

Левитская Л.С. Историческая морфология чувашского языка. – М., 1976.

Левитская Л.С. *Правый* и *левый* в тюркских языках // Уч. зап. Чув. НИИЯЛИ, 46. – Чебоксары, 1970.

Лигети Л. Табгачский язык – диалект сяньбийского // Народы Азии и Африки. – М., 1969.

Линдберг Г.У., Герд А.С. Словарь названий пресноводных рыб СССР. – Л., 1972.

Лобанова Н.П. К истории календарных обрядов у земледельцев Средней Азии // Древние верования, обычаи и культы народов Средней Азии. – М., 1986.

Лойфман И.Я., Попов С.И. Топонимические названия Оренбургской области. – Оренбург, 1960.

Ломоносов М.В. Древняя Российская история от начала российского народа до кончины великого князя Ярослава первого или до 1054 г. – СПб., 1766.

ЛС – Татар теленең аңлатмалы сүзлеген төзүгә сүзләр җыю өчен лексикологик сораулык. – Казан, 1958.

ЛТ – Насыйри К. Ләһҗәи татари. Т. I. – Казан, 1895. Т II. – Казан, 1896.

Лыткин В.И. К этимологии слова *туес* // Русское и славянское языкознание. – М., 1972.

Львова Э.А. Материалы к изучению этнической истории чулымских тюрков по данным шаманистского культа // Происхождение аборегенов Сибири и их языки. – Томск, 1973.

Маадай-Кара. Алтайский героический эпос. М., 1973.

Магницкий И.К. Материалы к объяснению старой чувашской веры. – Казань, 1881.

Максуди Ә.-Һ. Төрки сарфы. – Казан, 1910.

Максютова Н.Х. Восточный диалект башкирского языка. – М., 1976.

Малов С.Е Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М.–Л., 1959.

Малов С.Е. Остатки шаманства у желтых уйгуров. – СПб., 1912.

Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.–Л., 1951.

Малов С.Е. Уйгурский язык. Хамийское наречие. – М.–Л., 1954.

Малов С.Е. Язык жёлтых уйгуров. Тексты и переводы. – М., 1967.

Марийский фольклор. Мифы, легенды предания. – Йошкар-Ола, 1991.

Матвеев А.К. Географические названия Урала. – Свердловск, 1980.

Матвеев А.К. О происхождении названия Урал // Вопросы истории Урала. Вып. 39, ч. I. – Свердловск, 1961.

Матвеев С.М. О крещёных инородцах Уфимской епархии. – Уфа, 1910.

Матвеев С.М. Свадебные обычаи и обряды крещёных татар Уфимской Губернии // ИОАИЖ, XIII. – Казань, 1895.

Матвеева А.К. О финно-угорских заимствованиях в русских говорах // Вопросы финно-угорского языкознания. – М., 1962.

Материалы по истории Башкирии. Т. I. – М.–Л., 1936.

Материалы по истории России. Т. 1. – Оренбург, 1800 (А.И. Тевкелев һәм И.К. Кирилловларның сорауга җавап итеп язган белешмәләре китерелә).

Материалы по истории сюнну. Вып. 1. – М., 1968.

Махмутова Л.Т. Опыт исследования тюркских диалектов. Мишарский диалект татарского языка. – М., 1978.

Мәрҗани Ш. Мөстафадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар. – Казан, 1989.

Мәхмүтов Х.Ш. Ел тәүлеге – 12 ай: халык календаре битләреннән. – Казан, 1991.

Мелиоранский П.М. Араб-филолог о турецком языке. – СПб., 1900.

Менгес К.Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». – М., 1979.

Меликишвили Г.А. О некоторых названиях металлов в древневосточных и кавказких языках // Вестник древней истории. – М., 1968. – № 4.

Миржанова С.Ф. Южный диалект башкирского языка. – М., 1979.

Михайлов С.М. Труды. – Чебоксары, 1979.

МК – Мәхмүд Кашгари.

МНМ – Мифы народов мира. Тт. I–II. – М., 2000.

Мокшанско-русский словарь. – М., 1949.

Мольнар Э. Проблемы этногенеза и древней истории венгерского народа. – Будапешт, 1955.

Мордва-каратаи: язык и фольклор. – Казань 1991.

Мөдәррис Ш. Яшел тасма. – Казан, 1957.

Мөхәммәтҗанов Р. Эзләсәң – табыла. – КУ. – 1977. – № 9.

МТД – Материалы по татарской диалектологии. Вып. 1–4. – Казань, 1958–1979.

Мурзаев Э.М. Два топонимических сюжета // СТ. – 1977. – № 2.

Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. – М., 1984.

Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. – М., 1976.

Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. – М., 1984.

Мусина Н.Г. Тюркизмы в русских названиях верхней одежды: дипломная работа в КГУ. – 1978.

Мухамедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI–XIV веков. – Ашхабад, 1973.

Мухамедова З.Б. Огузско-туркменские этнонимы // СТ. – 1971. – № 1.

Мухамедова Р.Г. Татары-мишари. – М., 1972.

Мухаметшин Ю.Г. Татары-кряшены. – М., 1977.

Нагаева Л.И. Танцы восточных башкир. – М., 1981.

Нагайбаки (комплексное исследование группы крещёных татар-казаков). – Казань, 1995.

Наделяев В.М. Древнетюркские надписи горного Алтая // Известия сибирского отделения АН СССР. – Новосибирск, 1981. – № 11.

Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI–XIV вв. – М., 1989.

Наджип Э.Н. Тюркский язык дегийского султана // СТ. – 1988. – № 2.

Названия народов СССР. – Л., 1973.

Народное творчество башкир. – Уфа, 1976.

Насибуллин Р.Ш. Наблюдения над языком красноуфимских удмуртов // О диалектах и говорах южноудмуртского наречия. – Ижевск, 1978.

Насилов В.М. Язык тюркских памятников уйгурского письма XI–XV веков. – М., 1974.

Насипов И.С. Лексико-семантические группы финно-угорских заимствований в татарском языке // Сравнительно-исторические исследования системы лексико-тематических групп татарского языка. – Уфа, 2007.

Насипов И.С. Об изучении русских заимствований в татарском языке в контексте лингвокултурологии // Язык и литература в поликультурном пространстве. – Бирск, 2005.

На стыке континентов и цивилизаций. – М., 1996.

Насыйри К. Сайланма әсәрләр. Тт. I–II. – Казан, 1974–1975.

Нахмедов А.П. Основные пути развития тюркских народных театров // СТ. – 1989. – № 4.

Нестеров В.А. О семантическом спектре термина *ор//ур* в топонимии Чувашии // Проблемы исторической лексикологии чувашского языка. – Чебоксары, 1980.

Никольский Н.В. Курс этнографии чуваш. – Чебоксары, 1928.

Никольский Н.В. Народности Поволжья по историческим документам. – Казань, 1920.

Новикова К.А. Названия животных в тунгусо-маньчжурских языках // Алтайские этимологии. – Л., 1984.

Новиков А.И. Некоторые аналогии к мамонту из области алтайской этнографии // Сборник музея антропологии и этнографии. XI. – М., 1999.

Новосельцев А.Н. Хазарское государство и его роль в истории восточной Европы. – М., 1990.

Ногайцы – Калмыков И.Х., Керейтов Р.Х., Сикалиев А.И. Ногайцы. – Черкесск, 1988.

Ногман М. XVII–XVIII йөзләрдәге русча-татарча кульязма сүзлекләр. – Казан, 1969.

Ногайша-орысша соьзлик. – М., 1963.

Ногай халқ йырлары. – М., 1969.

Номинханов Ц.-Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. – М., 1975.

Номинханов Ц.-Д. Термины родства в тюркомонгольских языках // Вопросы истории и диалектологии казахского языка. I. – Алма-Ата, 1958.

Нұрмагамбетов А. Жергілікті тіл ерекшеліктерінің төркіні. – Алматы, 1985.

Нуртдинов Р.Ф. Язык пританыпских татар. – Казань, 1998.

НФ – Нәһҗел-фәрадис.

Ожегов С.П., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М., 1997.

Ойротско-русский словарь. – М., 1947.

Окладников А.П. Конь и знамя на ленских писаницах // Тюркологический сборник. Вып. 1. – М.–Л., 1951.

Олеарий А. Подробное описание путешествия голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах / пер. с нем. П. Барсова. – М., 1870.

Оранский И.М. Иранские языки в историческом освещении. – М., 1979.

Оранский И.М. Исследования восточных языков и проблемы истории культуры народов Востока // Народы Азии и Африки. – 1972. – № 4.

Остроумов Н. Первый опыт словаря народно-татарского языка. – Казань, 1876.

Остроумов Н. Татарско-русский словарь по крещенскому выговору. – Казань, 1892.

Отаров Т. Жайық, Орал, Теке топонимдарының сырлары // Қазақстан мұғалімі. – 1972. – № 24.

Отаров И.М. Очерки карачаево-балкарской топонимии. – Нальчик, 1987.

Отаров И.М. Профессиональная лексика карачаево-балкарского языка. – Нальчик, 1978.

Очерки истории культуры средневекового Ирана. Письменность и литература / Отв. ред. О.Ф. Акимушкин. – М., 1984.

Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. Тт. I–III. – М., 1959 (фототипия издания 1907–1930 гг.).

Персидско-русский словарь. – М., 1960.

Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII–XV веках. – М., 1966.

Плетнёва С.А. Половецкие каменные изваяния. – М., 1974.

ПЛЛТЯ – Проблемы лексикологии и лексикографии татарского языка. – Казань, 1999, 2005, 2006, 2007.

Позднеев А.М. Монголия и монголы. Т. I. – СПб., 1896.

Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. – М., 1961.

Полякова Е.Н. Лексика местных деловых памятников XVII – начале XVIII веков и принципы её изучения. – Пермь, 1979.

Попов А.И. Из истории лексики языков Восточной Европы, – Л., 1957.

Поппе Н.Н. Золотоордынская рукопись на бересте // Советское Востоковедение. – Л., 1941. – № 2.

Поппе Н.Н. Монгольский словарь Мукаддимат ал-адаб. Ч. I–II. – М.–Л., 1938–1939.

Порохова А.Г. Лексика сибирских летописей. – М., 1969.

Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки // Живая старина. – СПб., 1917. – Вып. II–Ш.

Потанин Г.Н. – Казахский фольклор в собрании Г.Н. Потанина. – М., 1972.

Потапов Л.П. Лук и стрела в шаманстве у алтайцев // СЭ. – 1934. – № 3.

Потапов Л.П. Очерки из истории алтайцев. – М., 1953.

Потапов Л.П. Очерки народного быта тувинцев. – М., 1969.

Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка. – Харбин, 1959 (фототипия издания 1913 г.).

Природное окружение и материальная культура пратюркских народов / отв. ред. А.В. Дыбо; Ин-т языкознания РАН. – М., 2008.

Проблемы функционирования, диалектологии и истории языка (сборник). – Казань, 1998.

Проблемы этимологии тюркских языков. – Алма-Ата, 1990.

Продолжение древней российской вивлиофики VIII. – СПб., 1793.

Прокопьев И.П. Брак у чуваш. // ИОАИЭ. – Т. XIX. Вып. 1. – Казань, 1903.

Проценко Б.М. Название белки в русском языке и в некоторых других славянских языках // Этимологические исследования по русскому языку. Вып. IX. – М., 1981.

Прыткова Н.Ф. Одежда хантов // Сборник музея антропологии и этнографии. – М.–Л., 1953.

Путешествие Адама Олеария в Москву и Персию. – М., 1870.

Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен. Ч. IV. – СПб., 1872. Ч. IX. – СПб., 1907.

Радлов В.В. Опыт словаря тюрксих наречий. Тт. I–IV. – СПб., 1893–1911.

Радлов В.В. Ярлыки Тохтамыша и Темир-Кутлуга // Записки восточного отделения Русского археологического общества. Т. III. Вып. I. – СПб., 1908.

Райс Т.Т. Сельджуки. – М., 2004.

Рамазанова Д.Б. Вопросы татарской диалектологии. – Казань, 2008.

Рамазанова Д.Б. Татар теленең Урта Кама тирәсендә таралган сөйләшләре (кандидатлык диссертациясе кульъязмасы). – Казан, 1968.

Рамазанова Д.Б. Термины родства и свойства в татарском языке (в 2-х книгах). – Казань, 1991.

Рамазанова Д.Б. Себер деалектларыннан материаллар. – Казан, 2001.

Рамазанова Д.Б. Татар телендә кешегә бәйләнешле лексика. – Казан, 2013.

Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. – М., 1957.

Рапопорт Ю.В. Космогонический сюжет на хорезмийских сосудах // Средняя Азия в древности средневековье. – М., 1977.

Рассадин В.И. Комплекс охотничье-рыболовческой лексики в саянских тюркских языках таежного ареала // Природное окружение… – М., 2008.

Рассадин В.И. О культе медведя у тофаларов // Изв. АН СССР. СО. Серия общественных наук.– Новосибирск, 1973. – Вып. 3. – № 11.

Рәхимова Р.К. Татар теленең һөнәрчелек лексикасы. – Казан, 1983.

Редеи К., Рона-Таш А. Об одном агрокультурном термина в языках Среднего Поволжья // Turkologıca к семидесятилетию акад. А.Н. Кононова. – Л., 1976.

Ретегов А.М. Материалы по этнографии народов Поволжья в Санкт-Петербургском филиале архива РАН // Этнолингвистические исследования в Башкортостане. – Уфа, 1994.

Ригведа. Т.1. – М., 1989.

Розова Л.И. Инструкция по передаче на карте географических названий Татарской АССР. – М., 1969.

Романов Н.Р. Очерки по истории бурлачества // Записки ЧНИИ. Вып. 2. – Чебоксары, 1949.

Романов Н.Р. Чувашские пословицы, поговорки и загадки. – Чебоксары, 1960.

Романов Н.Р. Чувашский народный календарь // Уч. зап. Чув. НИИЯЛИ. – Чебоксары, 1966.

Романова Г.Я. Наименования мер длины в русском языке. – М., 1975.

Романова... – Романова А.В., Мырьева А.Н. Барашков П.П. Взаимовлияние эвенкийского и якутского языков. – Л., 1975.

Ромбандеева Е.И. Названия разновидностей гор в мансийском языке // СФУ. – 1987. – № 4.

Рона-Таш А. Об одном заимствованном среднемонгольском слове в марийском языке // Исследования по восточной филологии. – М., 1974.

Русско-кумыкский словарь. – М., 1960.

Русско-тувинский словарь. – М., 1980.

Русско-турецкий словарь. – М., 1972.

Русско-якутский словарь. – М., 1968.

Руденко С.К. Башкиры. – М.-Л., 1955.

Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М., 1988.

Рыбаков С.М. Музыка и песни уральских мусульман с очерками их быта. – СПб., 1897.

Рыбаков С.М. Очерк быта и современного состояния инородцев Урала // Наблюдатель. – 1895. – № 7–8.

Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии. – Уфа, 1999.

Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. – М.–Л., 1955.

Саваткова А.А. Словарь горного наречия марийского языка. – Йошкар-Ола, 1981.

Сагалаев А.М. Мифология и верования алтайцев. Центральноазиатские влияния. – Новосибирск, 1984.

Садыкова З.Р. Говоры оренбургских татар. – Казань, 1985.

Садыкова З.Р. Названия хозяйственных построек и инвентаря в татарском языке. – Казань, 2003.

Сат Ш.Ч. Прически и традиционные украшения тувинских женщин. – Кызыл, 1984.

Сат Ш.Ч. Табу и эвфемизме в тувинском языке // СТ. – 1981. – № 5.

Сатлаев Ф.А. Старинный обряд испрашивания плодородия у кумандинцев // Религиозные представления и обряды Сибири. – Л., 1971.

Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960.

Сафаров Р.Т. Военная лексика татарского языка. – Казань, 2015.

Сафина Ф.Ш. Ткачество татар Поволжья и Приуралья. – Л., 1990.

Сафина Э.И. Названия птиц в татарском языке и их лексикографирование. – Казань, 2006.

Сбоев В. Чуваши в бытовом, историческом и религиозном отношениях. – М., 1865.

Сборник материалов, относящихся к Золотой Орде. – Л., 1941.

Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования азербайджанского языка. – М., 1962.

Сепеев Г.А. Восточные марийцы. Историко-этнографическое исследование материальной культуры (середина XIX – начало XX в.). – Йошкар-Ола, 1975.

Сергеев В.И. О так называемых странствующих словах // Проблемы исторической лексикологии чувашского языка. – Чебоксары, 1890.

Сергеев И.Т. Об одном забытом чувашском названии старинной единицы земельной меры // Уч. зап. Чув. НИИЯЛИ, 49. – Чебоксары, 1970.

Сергеев И.Т. Русские областные слова в лексике чувашского языка и его диалектов // Проблемы исторической лексикологии чувашского языка. – Чебоксары, 1980.

Сергеев Л.П. Диалектологический словарь чувашского языка. – Чебоксары, 1968.

Сергеев Л.П. Изогласные явления русских лексических проникновений в чувашский язык // Уч. зап. ЧНИИЯЛИ. – Чебоксары, 1966.

Сергеев Л.П. Консонантизм верхового диалекта // Чувашский язык, литература и фольклор. Вып. 2. Чебоксары, 1978.

Сергеев Л.П. О памятниках чувашский письменности // Уч. зап. Чув. НИИ. – Чебоксары, 1970.

Сергеев Л.П. Словарь чувашских народных говоров. Фонетические диалектизмы // Материалы по чувашской диалектологии. Вып. 4. – Чебоксары, 1971.

Сердобов Н.А. История формирования тувинской нации. – Кызыл, 1971.

Сетаров Д.С. Тюркизмы в названиях животного мира // СТ. – 1980. – № 1.

Сидихменов В.Я. Китай: страницы прошлого. – Смоленк, 2000.

Система и уровни языка (сборник). – М., 1969.

Сказки народов Памира. – М., 1976.

Скворцов М.И. Из истории древней чувашской социальной лексики // Вопросы чувашской фонетики и лексикологии. – Чебоксары, 1976.

Скворцов М.И. Отражение старого общественно-юридического быта в чувашской лексике // Чувашский язык, литература и фольклор. Сб. статей. Вып. 1. – Чебоксары, 1972.

Словарь-справочник «Слово о полку Игореве». Вып. 4. – М., 1973.

Смирнов И.Н. Вотяки. Историко-этнографический очерк. – Казань, 1890.

Смирнов И.Н. Мордва. Историко-этнографический очерк. – Казань, 1895.

Смирнов И.Н. Черемисы: Историко-этнографический очерк. – Казань, 1889.

Смит Г. Драгоценные камни. – М., 1984.

СНО – Словарь русских народных говоров Новосибирской области. – М., 1979.

Советская историческая энциклопедия. Т. 29. – М., 1978.

Соколова В.С. Очерки по фонетике иранских языков. – М., 1953.

Соколов С.В. О некоторых русских названиях птиц и животных в удмуртском языке // Материалы всесоюзной конференции по финно-угроведению. – Йошкар-Ола, 1969.

Соколов С.В. Этимология некоторых названий птиц в удмуртском языке // Вопросы финно-угорского языкознания. Вып. IV. – Ижевск, 1967.

Сороколетов Ф.П. История военной лексики в русском языке. – Л., 1970.

Софийский И.М. О кереметях крещёных татар // Труды четвёртого археологического съезда России. – СПб., 1891.

Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. Т. I–IV. – М., 1958.

СРНГ – Словарь русских народных говоров. Вып. 1–20. – М., 1971–1985.

СРЯ – Словарь современного русского литературного языка. Т. XV. – М.–Л., 1963.

ССРЯ – Словарь современного русского языка. Т. 5. – М., 1959.

ССТМЯ – Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Тт. I–II. – Л., 1975–1977.

СТ – Советская тюркология. Баку.

Старчевский А.В. Сибирский переводчик. – СПб., 1893.

Субракова О.В. Этимология некоторых архаичных слов хакасского языка. – Абакан, 1987.

Султанов Т.И. Опыт анализа тридиционных списков 92 племен «Илатиа» // Средняя Азия в древности и средневековье. – М., 1977.

Сухарева О.А. Празднества цветов у равнинных таджиков (конец XIX – начало XX в.) // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. – М., 1986.

СФУ – Советское финноугроведение. Таллин.

СЭ – Советская этнография. М.

СЯ – Советское языкознание. М.

Таджикско-русский словарь. – М., 1954.

ТАЁТ – XIII–XIV асрлар туркий адабий ёдгорликлар тили. – Ташкент, 1986.

Тараканов И.В. Тюркизмы в удмуртских диалектах по письменным памятникам XVIII века // Вопросы удмуртской диалектологии. – Ижевск, 1977.

Тараканов И.В. Удмуртско-тюркские языковые контакты: автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Устинов, 1985.

Тарихи һәм лирик җырлар. – Казан, 1988.

Таскин В.С. – Материалы по истории сюнну (по китайским источникам). Вып. 1 / Предисловие, перевод и примечания В.С. Таскина. – М., 1968.

Татар халык җырлары. – Казан, 1965.

Татары среднего Поволжья и Приуралья. – М., 1967.

Татарстан. Краткая энциклопедия. – Казань, 1999.

ТДГДС – Търкмен дилиниң гыскача диалектологик сөзлүги. – Ашгабат, 1977.

ТДМ – Татар диалектологиясе буенча материаллар. – Казан, 1978.

Тел ярышы. – Оренбург, 1910.

Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. – М., 1976.

Тенишев Э.Р. Язык саларов. – М., 1963.

Тепляшина Н.И. Язык бесермян. – М., 1970.

Тимергалин А.К. Миллият сүзлеге. – Казан, 2007.

Тихонов Д.М. Зависимое инджу // Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. Т. 8. – Алма-Ата, 1960.

Тихонов Д.М. Хозяйственный и общественный строй Уйгурского государства. – М., 1966.

Толстова Л.С. Исторические предания Южного Приаралья. – М., 1984.

Томилов Н.А. Этнография тюркоязычного населения Томского Приобья. – Томск, 1980.

Топонимая Поволжья. – Ульяновск, 1969.

Тощакова Е.М. Традиционные черты народной культуры алтайцев. – Новосибирск, 1978.

Төхфәт – Аттухфатуз закияту филлугатит туркия. – Тошкент, 1968.

Троянский А. Татарско-русский словарь. Т. I. – СПб., 1833. Т. II. – СПб., 1835.

Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. – М., 1989.

ТРС – Татарско-русский словарь. – Казань, 1931; М., 1966; Казань, 2007.

Трубачев О.Н. История славянских терминов родства. – М., 1959.

ТТАС – Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Тт. I–III. – Казан, 1977–1981.

ТТАС – Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. – Казан, 2005.

ТТДС – Татар теленең диалектологик сүзлеге. Тт. I–II. – Казан, 1969–1993.

Тувинско-русский словарь. – М., 1968.

Тумашева Д.Г. Көнбатыш Себер татарлары теле: Грамматик очерк һәм сүзлек.– Казан, 1961.

Тумашева Д.Г. Словарь диалектов сибирских татар. – Казань, 1992.

Тумашева Д.Г. Этнические связи западно-сибирских татар: По материалам топонимии и антропонимии // СТ.– 1987. – № 2.

Тучков М.С. – Военный словарь. Тт. I–II. – СПб., 1918.

Түркмен дилиниң сөзлүги. – Ашгабат, 1962.

ТХИ – Татар халык иҗаты (13 томлык фольклор җыентыгы). – Казан, 1976–1993.

Тыбыкова А.Т. Составные глаголы в алтайском языке // Система и уровни языка. – М., 1969.

Тыва улустың чогаалы. – Кызыл, 1979.

ТЭ – Татарская энциклопедия. Тт 1–5. – Казань, 2002–2010.

ТЭС – Татарский энциклопедический словарь. – Казань, 1999.

Убрятова Е.И. Служебное слово *киэнэ* в якутском языке // Академику В.А. Гордлевскому к его 75-летию. – М., 1953.

Удмуртско-русский словарь. – М., 1983.

Узбекско-русский словарь. – М., 1959.

Уйгурско-русский словарь. – М., 1968.

Унгвицкая М.А., Майньгашева В.Е. Хакасское народно-поэтическое творчество. – Абакан, 1972.

Упымарий (В.М. Васильев). Марий мутэр. – Моско, 1929.

Уразманова Р.К. Современные обряды татарского народа: историко-этнографические исследования. – Казань, 1984.

Урманче Ф.И. Татар мифологиясе: энциклопедик сүзлек. Тт. 1–3. – Казан, 2008, 2009, 2011.

Урманчеев Ф.И. Татарская мифология. – Казань, 1984.

ЎХШЛ – Ўзбек халқ шевалари лугати. – Тошкент, 1971.

Фасеев Ф.С. К расшифровке хуннских фрагментов // Источниковедение и история тюркских языков. – Казань, 1978.

Фасеев Ф.С. Старотатарская деловая письменность XVIII века. – Казань, 1982.

Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. I. – М., 1986. Т. II. – М., 1986. Т. III. – М., 1987. Т. IV. – М., 1987.

Фахретдинов Р.Г. Об имени и титула правителя Волжской Булгарии // СТ. – 1979. – № 2.

Фәхреддинев Р. Болгар вә Казан төрекләре. – Казан, 1993.

Фәхретдинов Р. Татар теле һәм Татарстан тарихы. – Казан, 1996.

Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золоордынских ханов. – М., 1966.

Федотов М.Р. Об арабских и персидских заимствованиях в чувашском языке // Уч. зап. Чув. НИИЯЛИ. – Вып. XXVI. – Чебоксары, 1963.

Федотов М.Р. Чувашско-марийский языковые связи. – Саранск, 1990.

Федотов М.Р. Этимологический словарь чувашского языка. Тт. I–II. – Чебоксары, 1996.

Фокин П.П. Молодежные объединения в дореволюционной чувашской деревне // История и культура Чувашской АССР. Вып. 4. – Чебоксары, 1979.

Фрейман А.А. Хорезмский язык. – М., 1951.

Хабичев М.А. К структуре первичных корней в тюркских языках // СТ. – 1980. – № 5.

Хазуев Н.А. Лексико-семантическая характеристика тибетских заимствований в бурятском языке // Исследования по бурятской филологии. – Улан-Удэ, 1978.

Хайдаков С.М. Сравнительно-сопоставительный словарь дагестанских языков. – М., 1973.

Хайрутдинова Т.Х. Бытовая лексика татарского языка. – Казань, 2000.

Хайрутдинова Т.Х. Говор златоустовских татар. – Казань, 1985.

Хайрутдинова Т.Х. Названия пищи в татарском языке. – Казань, 1993.

Хакасско-русский словарь. – М., 1953.

Хакасско-русский словарь. – Новосибирск, 2006.

Хакимзянов Ф.С. Язык эпитафий волжских булгар. – М., 1978.

Хаков В.Х. Татар милли әдәби теленең барлыкка килүе һәм үсеше. – Казан, 1972.

Халиков А.Х. Культура Среднего Поволжья в X–XIII вв. // Вопросы истории. – 1976. – № 4.

Халиков А.Х. Татар этнонимы // Мирас. – 1992. – № 5.

Халиков Н.А. Земледелие татар Среднего Поволжья и Приуралья XIX – начала XX века. – М., 1981.

Халиков Н.А. Хозяйство татар Поволжья и Урала. – Казань, 1995.

Хангалов М.Н. Собрание сочинений. Т. II. – Улан-Удэ, 1959.

Хара-Даван Д.Р.Э. Чингис-хан как полководец и его наследие // На стыке континентов и цивилизаций. – Казань, 1996.

Хинц З. Государство Элам. – М., 1977.

Хисамова Ф.М. XVIII йөздәге татарча эш кәгазьләренең тел үзенчәлекләре. – Казан, 1981.

Хисамова Ф.М. Функционирование и развитие старотатарской деловой письменности (XVI–XVII вв.). – Казань, 1990.

Хөснуллин К. Мөнәҗәтләр һәм бәетләр. – Казан, 2001.

Худайкулиев М. Подражательные слова в туркменском языке. – Ашхабад, 1962.

Цинциус В.И. Вопросы сравнительной лексикологии алтайских языков // Проблемы общности алтайских языков. – Л., 1971.

Цинциус В.И. О некоторых лексических моделях алтайских языков // Языковые универсалии и лингвистическая типология. – М., 1969.

Цинциус В.И. Этимологии алтайских лексем с анлаутными придыхательными смычными губно-губным *п" и заднеязычным *к" // Алтайские этимологии. – Л., 1984.

Цинциус В.И., Бугаева Т.Г. Этимологические исследования названий металлов и их сплавов в языках алтайской общности // Теоретические проблемы восточного языкознания. – М., 1977.

Чӑвашла-вырасла словарь. – Мускав, 1982.

Черкасский М.А. Тюркский вокализм и сингармонизм. – М., 1965.

Чернецов В.Н. О проникновении восточного серебра в Приобье // Труды института этнографии. Новоая серия. I. – М., 1947.

Черных П.Я. Этимологический словарь русского языка. Тт. I–II. – М., 1999.

Черных С.Я. Марийские антропонимы, связанные с этнонимами // Вопросы марийской ономастики. – Йошкар-Ола, 1980.

Чернышёв Е.И. – Селения Казанского ханства // Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. – Казань, 1971.

Четкарёв К.А. Племенное название марийцев // Ученые записки Мар. НИИ, 5. – Йошкар-Ола, 1953.

Чирiм тамырлары [хакасские народные легенды]. – Абакан, 1982.

Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения. – М., 1980.

Чуваши Приуралья. – Чебоксары, 1989.

Чувашско-русский словарь. – М., 1961.

Шайхулов А.Г. Историческая и диалектная лексика тюркоязычных народов Волго-Камского-Уральского региона. – Уфа, 1988.

Шайхулов А.Г. Лексические взаимосязи кыпчакских языков Урало-Поволжья в свете их историко-культурной общности. – Уфа, 1999.

Шайхулов А.Г. Словарный массив алтайского языкового сообщества // Вопросы алтайской филологии. – М., 2008.

Шакуров Р.З. Нагайбак: топоним и этноним // Башкирская этнонимия. – Уфа, 1987.

Шамсутов Р.И. Слово и образ в татарском шамаиле. – Казань, 2003.

Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка. – М., 1975.

Шапшал С.М. К вопросу о тарханных ярлыках // Акад. В.В. Гордлевскому к его семидесятилетию. – М., 1953.

Шараф Г. Сонорная длительность татарских гласных // Вестник татароведенья. – Казань, 1928. – № 8.

Шарифуллина Ф.Л. Касимовские татары. – Казань, 1991.

Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. – Алма-Ата, 1976.

Шитова С.Н. Обычаи и культурно-бытовые традиции башкир. – Уфа, 1980.

Шпилевский С.М. Древние города и другие булгарско-татарские памятники в Казанской губернии. – Казань, 1877.

Штейниц В.К. Финно-угорско-тюркско-русские этимологии // Язык и человек. – М., 1970.

Щербак А.М. Названия домашних и диких животных // Историческое развитие лексики тюркских языков. – М., 1961.

Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (наречия, служебные части речи). – Л., 1987.

Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – М., 1970.

Эргис Г.У. Очерки по якутскому фольклору. – М., 1974.

Эрдниев У.Э. Калмыки. – Элиста, 1970.

ЭСИЯ – Расторгуева В.С, Эдельман Д.И. Этимологический словарь иранских языков. Тт. I–III. – М., 2000–2007; Эдельман Д.И. Этимологический словарь иранских языков. т. IV. – М., 2011.

ЭСТЯ – Этимологический словарь тюркских языков. Тт. I–IV. – М., 1974–1980 (Э.В. Севортян өлеше). Тт. V–VI. – М., 1989–2005.

Эфендиева А.Д. К истории слова *аманат*, в русском языке. – Учён. зап. Азерб. пед. ин-та языков. Сер. 12 (Язык и лит-ра). – 1972. – № 4.

Юналеева Р.А. Из истории слов тюркского происхождения // Исследования по диалектологии. – Казань, 1982.

Юналеева Р.А. Опыт исследования заимствований. – Казань, 1992.

Юнусалиев Б.М. Киргизская диалектология. – Фрунзе, 1971.

Юсупов Г.В. Болгаро-татарская эпиграфика и топонимика как источник исследования этногенеза казанских татар // Археология и этнография Татарии. Вып. I. Вопросы этногенеза тюркоязычных народов древнего Поволжья /АН СССР. Казан. фил. – Казань, 1971.

Юсупов Ф.Ю. Көньяк Урал һәм Урал арты сөйләшләре. – Казан, 1979.

Юсупов Ф.Ю. Неличные формы глагола в диалектах татарского языка. – Казань, 1985.

Якутско-русский словарь. – М., 1972.

Яншина Э.М. Формирование и развитие древнекитайской мифологии. – М., 1984.

Ястребов Е.В. Название уральских гор в XV–XVIII вв. // Топонимика на службе географии. – М., 1979.

ЯТ – Андреев М.С., Пещерева Е.М. Ягнобские тексты. – М.–Л., 1957.

Яшин Д.А. Об одном удмуртском сказочном персонаже *алангасаре* // Проблемы изучения финно-угорского фольклора. – Саранск, 1972.

* * *

Açıkgöz H. Türkçede halı ve halıcılık terimleri // Türk dünyası araştırmaları, 32. – Ankara, 1984.

Akb – Ayuv kulak batır. – Bukuresti, 1986 (Румыниядəге татар теле үрнəклəре).

Altheim F. Geschichte der Hunnen. T. I. – Berlin, 1959.

AMES – A Magyar nyelv torteneti-etimologiai szotara. Tt. I–II. – Budapest, 1970.

Arpad Berta. Die russische Lehnworter in der Mundart der getauften Tataren // Tatarische etymologishe Studien I. – Szeged, 1983.

A Survey of Persian Art: From Prehistoric Times to the Present. V. 1–6 – L. and N.Y., 1938–1939.

Avьl xuçalьǫь həm urmancьlьq atamalarь. – Qazan, 1931.

Ballnt G. Kazany-tatar nyelvtanulmanyok. – Budapest, 1875; 1988.

Bang W. Gewagte türkische Wörterklarungen // MSFOu. LXVII – 1948.

Bazin L. Formules propitiatoires et genres oraux traditionnels: etude d'une Familie de mots turco-mongole // Turcica, I. – Paris, 1969.

Berta A. Zwei Wolgabolgarısche Lehnwörter in der Mundart de getunften Tataren // Studies in Chuvash etymology I. – Szeged, 1982.

Bonnerja B. Popular belifs en folklore tradition in Sibiria. – Budapest, 1968 (немесчəгə тəрҗемəсе – 1971).

Bonnerja B. Relationship between Eskimo-Aleut and Ural-Altaic // Acta Linguistica, XXI, – Budapest, 1971.

Božllov J., Dmitrov H. About the Historical Geography of the Northern Black Sea Coast // Bulgarian historical rewiew. – Sofia, 1985. – № 4.

Bozqaplan T. Türkiye rürkçesi agızlarında kuş isimleri // Türk dili araştırmaları yılhğı. – Ankara, 1992.

Caferoglu A. Eski uygur türkçesi sözlüğü. – Ankara, 1993.

CAJ – Central Asiatic Journal. The Hague; Wiesbaden.

CC – Codex Cumanicus – Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus von W. Radloff. – СПб., 1887.

Christos Nzitzilies. Griechische Lehnwörter in Türkischen. – Wien, 1989.

Clauson G. An etymological Dictionary of Pre-Thirteenth century Turkish. – Oxford, 1972.

Csaki E. Mıddle Mongolian Loan Words in Volga Kıpchak Languages. – Wiesbaden, 2006.

Czegledy K. Çoγay-Quzı, Qara Qum, Kök öng // Acta Orientalia (Budapest), XV, 1–3, 1962.

Çagatay S. Einige Ellipsen in türk dialekten // UAJ. – XXIX, f. 3–4. – 1957.

Çagatay S. Die Bezeichnungen fuc Frau im Türkischer // UAJ. – XXXIX, f. 1–2. – 1962.

Çagatay S. Die Frau im Türkischen // UAJ. XXXIII, 1–2. – 1961.

Çay A.M. Türk Ergenekon Bayramı Nevrûz, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları No: 88. – Ankara, 1988.

Çay A.M. Türk Ergenekon Bayramı Nevrûz. – Ankara, 1993.

Die chinesiche Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken. I. – Wießbaden, 1958.

Dioszegi V. Libation songs of the Altaic turks // Acta ethnografica. – XIX, f. 1–2. – Budapest, 1970.

DLT – Divani lugat et-türk tercümesi. Tt. I–III.– İstanbul, 1939–1941.

Dobr. – Dobruca kırımtatar sözlüğü. Tt I–III. – Kostence [Румыния], 2011.

Doerfer G. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen… Bd. 1. Mongolische Elemente im Neupersischen. – Wiesbaden, 1963; Bd. II–IV. Türkische Elemente im Neupersischen. – Wiesbaden, 1965–1975.

Doerfer G. Die Entsprechungen der türkischen Langvokalen tungusischen // UAJ. 40. H.1–2. – 1968.

Donner K. Ethnological notes about the Jenisey ostyaks (in the Turukhansk region) // MSFOu, LXVI. – 1933.

Donuk A. İdari-askeri titul ve terimler. – İstanbul, 1988.

DS – Derleme sözlügü. Tt. I–XIII. – Ankara, 1966–1986.

EI – The Encyclopaedia of Islam. V. 1–5. – Leiden – London, 1960–1986.

Epstein H. The origin of the domestic animals of Africa. T.II. – Leipzig, 1971.

Eren H. Türk dllinin etimolojik sözlüğü. – Ankara, 1999.

Eyuboğlu Z. Türk dilinin etimoloji sözlüğü. – İstanbul, 1988.

Feher G. Bulgarisch-ungarischen Beziehungen in der V–IX Jahrhunderts // Keleti Szemle. – XIX. – 1912. – № 1–2.

Fischer J. Sibirische Geschichte. – СПб., 1767.

Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbuch. – Heidelberg, 1955.

FUF – Finnisch-ugrische Forschungen. Helsinki.

Gabain, A. von, Alttürkische Grammatik. 3. Aufl. – Wiesbaden, 1974, Berlin, 1950.
Gabain, A. von, Das Leben in uigurischen Königreich von Qočo. – Wiesbaden 1973.
Golden P. Khazar Studies. – Budapest, 1980.
Gombocs Z. Die bulgarisch-türkishen Lehnörter in der ungarischen Sprache // MSFOu. – XXX. – Helsinki, 1912.
Grundriß der germanischen Philologie. – Strasburg, 1901.
Hajdu P. Finnougrische Urheimatforschung // UAJ. – XLI, f. 1–4. – 1969.
Hämäläinen A. Das kultische Wachsfeuer der Mordwinen und Tscheremissen // JSFOu. – XLVIII. 1936–37.
Holmberg U. Die Wassergottheiten der finnisch-ugrischen Völker // MSFOu. – 1913.
Hombüs L. Historie des Mongols avant Jengiskhan // CAJ. – 1970. – № 1–3.
Horn. Etymologisches Wörterbuch der Urdu und Paschto. – 1893.
İA – İslam Ansiklopedisi. – İstanbul, 1940–1987.
İnan A. Makaleler ve incelemeler. I cilt. – Ankara, 1998.
Itkonen E. Bemerkungen über den Vokalismus der ersten Silbe von tschuwaschischen Lehnwörter in einigen finnisch-ougrischen Sprachen // FUF. Bd. XXXVIII, Hf. 1–3. – Helsinki, 1970.
Jarring G. Wörterverzeichnis zu ujgurishe. Täjißila Zöhra. – Lund, 1967.
Joki A.J. Uralier und Indogermanen // Memoires de la Societe Finno-Ougrienne. – T. 151. – Helsinki, 1973.
Joki A.J. Zur Herkunft ugrischer worter // FUF. – XL, f. 1–3. – 1979.
Joki A.J. Wörterverzeichniss des Sajan-samojediscen // Memoires de la Societe Finno-Ougrienne. – T. 103. – Helsinki, 1952.
JSFOu – Jornal de la Societe Finno-ougrienne. Helsinki.
Kalkan M. Orta Asya türk devletlerinde ordu ve savaş stratejileri. – İzmir, 1995.
Kannisto A. Die tatarische Lehnwörter im Vogulischen // FUF. XVII. – 1925.
Kannisto A. Materialen zur Mythologie der Vogulen. – Helsinki, 1958.
Kara G. Les mots Mongols dans une liste de marchandıses chez Gmelin (1918) // Acta Orientalia. – XI, f.1–3. – Budapest, 1960.
Kecskemeti J., Paasonen H. Tatarisches Dialekwörterverzeichniss // JSROu. 66. – Helsinki, 1965.
Kırzaoğlu F. Kıpçaklar. – Ankara, 1992.
Kluge. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 24 Auflage. – Berlin / New York, 2002.
Kurat A.N. Peçenek tarihi. – İstanbul, 1937.
Liu Mau-tsai, Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken I. – Wiesbaden, 1958.
Lorincz L. Sonnenmythos, Sonnen (Solar) heros und Kulturheros in der mongolischen Mythologie // Acta Orientalia. – t. XXXI, f. 3. – Budapest, 1977.
Lovıs Hambis. Historie des mongols avant Jengiskhan // CAJ. – 1970. – № 1–3.
Mandoky-Kongur J. Die Etimologie eines ungarischen Pflanzennamens kumanischen Ursprungs // Hungaro-Turcica. – Budapest, 1976.
Marquatr J. Über das Volkstum der Komanen. – Berlin, 1914.
MES – A magyar nyelv történeti etymologial szótára. t. III. – Budapest, 1971.
Menges K.H. Altaische kultur Wörter im slavischen // UAJ. – XXXVII, f.2. – 1961.
Menges K. Einige Bemerkungen zu türk. *saydaq, qur* und *kes* // UAJ. XVIII. – 1974. – № 1.
Menges K.H. Zu einigen slavisch-türkischen Lehnbezichungen // Tatarica. –Wammala, 1987.
Menges K.H. Zur Etimologie Armeno-Qypčaqischen // Der Islam. – Bd. 48. – Berlin, 1972.
Morgenstierne G. An etymologycal vocabulary of Pashto. – Oslo, 1927.
MSFOu – Memoires de la Societe Finno-ougrienne.
Nemeth I. Eine Benennung für scheckige Tiere bei Türken und Ungarn // Acta Linguistica. – XV, f. 1–2. – Budapest, 1965.
Nevruz. – Ankara, 1995.
Ögel B. Türk mitolojisi. T. I. – Ankara, 1993.
Özön M. Osmanhca-türkçe sözlik. – Ankara, 1997.
Paasonen H. Mordwinische Lautlehre. // MSFOu XXII. – Helsinki, 1903.
Paasonen H. Ost-tscheremissisches Wörterbuch. LSFU XI. – Helsinki, 1948.
Paasonen H. Tatarisches Dialektwörterverzeichniss. – Helsinki, 1949.
Paasonen H. Tscheremissische Texte – Helsinki, 1939.
Paasonen H. Über die ursprunglichen Seeleforstellungen beiden finnisch-ugrischen Sprachen // JSFOU. – XXVI. – 1909.
Paasonen H. Volksbrauche und Volksdichtung der Tschuwassen // MSFOu. – XCIV. – Helsinki, 1949.
Paul H. Grundriβ der neupersischen Etymologie. – Straβburg, 1893.
Platts A.J. A dictionary of Urdu, classical Hindi and English. – M., 1949.

Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. – Berlin und München, 1951–1959.

Poppe N. Die türkischen Lehnwörter im Tscheremıssıschen // UAJ. –VI. – 1927.

Poppe N. Introduction to Altaic linguistics. – Wiesbaden, 1955.

Poppe N. Introduction to Mongolion comparative studies // MSFOU. – 1955.

Poppe N. Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen. T.1. – Wiesbaden, 1960.

Poppe N. Die mongolischen Lehnwörter im komanischen // Nemeth armaganı. – Ankara, 1962.

Poppe N. A new symposium on the altaic theory // CAJ. – 1972. – № 1.

Poppe N. On some Mongolian loan words in evenki // CAJ. – 1972. – № 2.

Poucha P. Die Geheime Geschichte der Mongolen als Geschichtsquelle und Literaturdenkmal. – Prague, 1956.

Pritsak O. Bolgarische Etymologien // UAJ. – XXIV, f. 3–4. – 1957.

Pritsak O. Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. – Wiesbaden. 1955.

Rahmeti Arat R. *Balık, Batman* // İA II. 14–15. – Ankara, 1943.

Ramstedt G.J. Alte türkische und mongolische Titel. JSFOu. – 55.– 1951.

Ramstedt G. Kalmuckisches Worterbuch // JSFOu, III, – Helsinki, 1976.

Ramstedt G.J. Studies in Korean Etymology. – MSFOu. XCV. – Helsinki, 1949.

Räsänen M. Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen // MSFOu. – L, 1923.

Räsänen M. Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen.– MSFOu. – XLVIII. – 1920.

Räsänen M. Versuch eines etymologisches Wörterbuchs der türksprachen. – LSFU. – XVII. 1. – Helsinki, 1969.

Redhouse J.W. A turkish and English lexicon. – Ankara, 1993.

Rona-Tas A. Dariganda dialect of Mongolia // Acta Orientalia, IX. – Budapest, 1960.

Rona-Tas. Notes on the Kazak yurt of West Mongolia // Acta Orientalia. – XII.– Budapest, 1964.

Rona-Tas A. Dream, magic power and divination in the Altaic World // Acta Orientalia. – XXV. – Budapest, 1972.

Röhrborn K. Uigurisches Wörterbuch. – Wiesbaden, 1986.

Salonen A. Agricultura mesopotamica nach šumerisch-akkadische Quellen. – Helsinki, 1968.

Solonen A. Agricultura Mesopotamica nach sumerisch-akkadischtn quellen. – Helsinki, 1968

Salonen A. Ein akkadisches Lehnwört in türkischen // Tatarica. – Helsinki, 1987.

Scherner B. Arabische und neupersische Lehnwörter im tschuwaschissen. Versuch einer chronologie ihrer Lautveranderungen. – Wiesbaden, 1977.

Schott W. Versuch über die Tatarischen Sprachen. – Berlin, 1736.

Sertkaya O.F. Mongolian words and forms in chagatay türkish (eastern turki) and Turkey türkish (western turki) // Türk dili araştırmaları yıllığı. – Ankara, 1992.

Steinitz W. Tatarische lehnwörter in Osttjakischen and Wogulischen // Acta Linguistica.– XV, f. 1–2. – Budapest, 1965.

Steuerwald K. Türkisch-Deutsches Wörterbuch. – Istanbul, 1998.

Stralenberg F.J. Historie der Reisen in Russland, Siberien und der grossen Tartarey. – Leipzig,1730.

Sumer F. Oguzlar. – İstanbul, 1992.

Sumer F. Türklerde atçılık ve biniçilik. – Ankara, 1983.

TA – Türk Ansiklopedisi. – Ankara, 1964–1970.

Tabiɑәt həm biologiə terminnarь. – Qazan, 1935.

Tarama sözlüğü. I–IV. – Ankara, 1963–1969.

Tatarica. – Wammala, 1987.

Tatarische etymologische studien. – Szeged, 1988.

Taube E. Tuwinische Volksmärchen. – Berlin, 1978.

Tezcan C., Zieme P. Uigurısches Brieffragmente // Stidıa turcica. – Budapest, 1971.

Toivonen Y.H. Zur Geschichte der finnougrishen inlaut affrikaten // FUF. – XIX, H. 1–2. – Helsinki, 1928.

Tryjarski E.F. Dictionnaire armeno-kiptchak, t. I, f. 1. A–h. – Warszawa, 1968.

Tryjarski E.F. On dialectal differentiation of armena-kipchak // TAJ. – 1987.

TS – Türk dilinin temel sözlüğü. 10-ncu baskısı. – Ankara. 2009.

Türkler. – Tt. I–15. – Ankara, 2002.

UAJ – Ural-Altaische Jahrbucher. Wiesbaden.

Uray-Köholmi K. Qurluq und sadaq. AO XI. 1960

Velidi-Togan Z. Umumi türk tarihine giriş. – İstanbul, 1981.

Walde A. Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen. 3 Bde. Herausgegeben und bearbeitet von J. Pokorny. de Gruyter – Berlin, 1927–1932.

Wichmann Y. Tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen // MSFOu, 21. – 1903.

Wichmann Y. Über eine Reformbewegung der heidnischen Tscheremissen // JSFOu, XIV. –1932.

YTS – Yeni türkçe sözlük.

Zajączkowski A. Najstarsza wersja turecka Husrov u Širin Qutba, Cz. III: Slownik. – Warszawa, 1961.

Zenker J.T. Dictionnaire turc-arabo persan. – T. I–II. – Wiesbaden-Leipzig, 1866–1876.

Zieme P. Neue Fundung zur Geschichte der Türken in der Mongolei // Das Altectum. – Bd. 18, Heft 4. – Berlin, 1972.

الاختري كبير = Әхтәри кәбир (гарәпчә-төрекчә зур сүзлек). – Истанбул, ١٣٠٩ (1891).

Төп текстта күрсәтелгән публикацияләрнең авторлары исемлеге

Боларның кайберләре керештәге библиографиядә дә бар (мәс., Алатырев, Ашмарин, Вәлиди Җ., Рамстедт, Menges һ.б.ш.). Биредә исә аларның бүтән публикацияләре, гадәттә, аерым сүзләргә генә багышланганнары күрсәтелә. Фамилия һәм инициаллардан соң ул автор һәм аның мәкаләсе һ.б. махсус багышланган сүз яки сүзләр языла. Без һәр очраган авторны яки публикацияне түгел, безнең караштан билгеле бер кыйммәте яки гыйбрәте булганнарны гына искә алдык. Билгеле бер кыйммәт дигәннән, телгә алынган авторның фикере генә түгел, кызыклы мәгълүматы да күз уңында тотыла. Ләкин әдәби әсәр (гомумән, билгеләре) авторлары, текстта искә алынса да, биредә китерелмәде. Шулай ук исемлеккә җыентыклар, коллектив хезмәтләр дә кертелде.

Исемлекнең беренче өлешендә кириллицада басылган хезмәтләр, икенче өлешендә – латинда, өченчесендә – катнаш шрифтлы, авторлары күрсәтелмәгән чыганаклар, ягъни легендалар, коллектив төзелгән сүзлекләр һ. б. китерелде. Соңгыларының атамалары тулысынча сүзлекнең төп текстында бирелә.

Абаев В.И. – **Сәмрәү**
Абаев Н. – **Миң**
Абаева Л.Л. – **Уба**
Абдирахманов А. – **Казак**
Абдуллин И. – **Беләп, Давыл**
Абрамзон С.А. – **Умай**
Абусеитова М.Х. – **Бирун**
Авижанская А.В. и др. – **Адаргы**
Акцорин В.А. – **Апата**
Алатырев В.И. – **Кузгалак**
Алекперов А.К. – **Адым**
Алексеев Н.А. – **Җаду**
Алияров С.С. – **Алпар, Идел**
Алпаров Г. – **Кузгалак, Кучкар**
Аль-Куфи Я. – **Хәреҗ**
Анисимов А.Ф. – **Абага, Ау**
Аракин В.Д. – **Куч, Ялау**
Арсланов Л.Ш. – **Печә**
Артамонов М.И. – **Хазар**
Атаманов М.Г. – **Куак**
Ахатов Г. – **Күтәр-ү, Шәүлегән**
Ахмаров Г.Н. – **Мишәр, Типтәр**
Ахметьянов Р.Г. – **Җабылса**
Ашмарин Н.И. – **Наркөмеш, Типтәр, Чукын-у**
Ашнин Ф.Д. – **Шөйлә**
Әсфәндияров А.З. – **Типтәр**
Әхмәтҗанов М. – **Нократ, Типсә-ү**
Әхтәри кәбир – **Нократ**
Бабич Щ. – **Канун**
Бакиров М. – **Сак-Сок**
Байрамов Ф.Р. – **Бул-у**
Барашков П.П. – **Талта**
Барбаро Й. – **Акча, Идел, Казан**
Баскаков Н.А – **Жулик, Ку, Таң, Сана//сәнә**
Березин И.Н. – **Типтәр**
Беркутов В.М. – **Кырлач**
Бертагаев Т.А. – **Иркә, Улус**
Бимбаев Р. – **Монгол**
Бирҗанова Е.Э. – **Магаҗи**
Бируни А. – **Андыз, Гәрәбә, Җофар, Туз**
Бичурин И. – **Гөбер**
Благова Г.Ф. – **Сарай, Урда, Чыгтай**
Богородицкий В.В. – **Камыт**
Борһанова Н. – **Кәрешкә**
Брук С – **Татар**
Будегечиева Т.Б. – **Кай**
Булатов А.В – **Болгар, Җик**
Булатова А.К. – **Йөз**
Булаховскии Л.А. – **Балабан**
Бурангулов М. – **Калкан, Кушамат**
Бурнаш Ф. – **Аткый-маткый, Чичән**
Буранов М. – **Казак**
Бутанаев В.Я. – **Өлкәр**
Бушаков В.А. – **Сала**
Вагапова М.З. – **Дии-ү**
Вайнштейн С.И. – **Балбан, Җидегән, Оча**
Валькова Д.П. – **Чолан**
Василевич Г.М. – **Абага**
Васильев М.А. – **Санай**
Вассоевич А.Л. – **Нефть**

Вафин Т. – **Мәкрә**
Вашари И. – **Тартанак**
Вәисев Б. **– Абузин**
Вәлиди З. – **Күкшен, Кыпчак**
Вәлиди Җ. – **Әйрән**
Виноградов Г. – **Аткый-маткый**
Владыкин В.Е. – **Кирәмәт**
Воинова Л.А. – **Магаҗи**
Воробьев Н. – **Эреш**
Габэн А. – **Кәгазь**
Гаврилов М.Ф. – **Юсын, Ясак**
Газиз Г. – **Идел**
Гайнетдинов М. – **Кәнсә**
Галайская Р. – **Кубыз**
Галданова Г.Р. – **Төкләче**
Гали Х. – **Азамат, Әртил, Кала**
Галибик К. – **Җабылка**
Галкин И.С. – **Бәрәңге**
Гараджиев Ч. – **Туксаба**
Гарипов Т.М. – **Бөрҗән**
Гафуров Г. – **Типтәр**
Георгиев В. – **Кәнтәй**
Гераклитов А.А. – **Бүләк II, Җөп, Янкылыч**
Гиршман – **Кондыз**
Гмыря Л.Б. **– Хазар**
Полякова Е.Н. – **Дары**
Гонсалес де Клавихо – **Татар**
Гордеев Ф.М. – **Кыргыз, Кышт, Сыра, Чирмеш**
Гордлевский В.А. – **Җандар, Салаш**
Граков Б.Н. – **Бабай**
Грач А.Д. – **Балбан, Күшә**
Гребнев Л.В. – **Патпалчын**
Греков Б.Д. – **Кабак**
Громов Г. **– Сука**
Губайдуллин Г. – **Татар**
Гукасян В.П. – **Агачире, Сәүче, Утыз, Чиш-ү, Ювари**
Гуломов А. – **Куырмач, Күтәр-ү**
Гумилев Л.Н. – **Кол, Маңкорт, Татар, Тиңгенәй, Үсергән, Хазар, Хунну**
Гусейнзаде А. – **Бәҗәнәк**
Даулей Р. – **Чипичья**
Демидов С.М. – **Ишан**
Демьяненко З.П. – **Билтер**
Джидалаев Н.С. – **Ләкшә**
Диваев А. – **Әләңгәсәр, Этәлә, Кантар**
Димитриев В.Д. – **Батман, Урда**
Дмитриев В.Р. – **Тархан**
Дмитриев Н.К. – **Ай, Әртил, Мәктәп**
Дмитриева Л.В. – **Саксавыл, Суган**
Добродомов И.Г. – **Балаган, Боздыган, Дүдәк, Жулик, Имнек, Казан, Калчан, Керән, Кыр, Магаҗи, Порак, Рабат, Сайдак, Тиркеш, Үркән, Чабата, Ярмак**
Донидзе Г.И. – **Кайчан**
Дубровин Н. – **Өлеңге**
Дульзон А.П. – **Кырлач**
Дыбо А.В. – **Каре**
Дьякова В.П. – **Армай**
Егоров В.Л. – **Казан**
Елкина Н.М. – **Тавар**
Еремеев Д.Е. – **Ир, Төрки**
Ернштедт П.В. – **Кәйтән**
Ершов Н.И. – **Путмар**
Жамбагалдаев Н. – **Миң**
Жахонгиров Г. – **Байчәчәк**
Жәләй Л. **– Акын, Бәр-ү, Шай I**
Жубанов Е. – **Тәңре**
Жукова Л. – **Сандал**
Жуковская Н.Л. – **Миң, Үтәгән**
Зайцев А.Н., Кузнецов – **Тибет**
Заусенко А. – **Каралык**
Захарова И.В. – **Мәмәл**
Заходер Б.Н. – **Болгар**
Зәкиев М.З. – **Бәҗәнәк**
Зверева Л.Е. – **Калым, Магаҗи**
Зворич – **Талир**
Зеленин Д.К. – **Оңкыт**
Зуев – **Кыргыз**
Ибатов А. – **Тәңре**
Иванов М. **– Тубал**
Износков И.А. – **Казак**
Инальчик Х. – **Калгай**
Исанбаев Н.И. – **Чәтертән**
Исәнбәт Н. – **Наз, Сәңки**
Ислаев Ф. – **Морза**
Исхак Ә. – **Черчет**
Исхаков А.И. – **Ялпы, Ялт**
Исхаков Д.Г. – **Иштәк, Тархан**
Исхаков Ф.Г. – **Алын, Байгыш, Оҗмах**
Исхакова В.И. – **Татар**
Кара Д. – **Телмәр**
Карагӧзли – **Тугызлык**
Кармышева Б.Г. – **Май II**
Кароматов Ф. – **Канун**
Карпини П. – **Бичермән, Кам**
Каррыев Б.А. – **Юха**
Каганов Н.Ф. – **Какул**
Качалкин А.Н. – **Маяк, Мәйдан**
Кәримуллин Ә. **– Татар**
Керимов И.К. – **Шәмәхә**

Кириллов И.К. – **Типтәр**
Киселев СВ. – **Ташбака**
Клавихо Р.Г. – **Татар**
Клепикова Г.П. – **Шалаш**
Климов Г.А. – **Албасты**
Кляшторный С.Г. – **Тархан, Татар, Тон, Төрек**
Коблов Я.Д. – **Савым**
Ковалев Г.Ф. – **Типтәр**
Ковтун Л.С. – **Яргы**
Колесников Н.П. – **Карандаш**
Колесникова В.Д. – **Күкрәк**
Коломиец В.Т. – **Кәрәкә**
Кондратьева Т.Н. – **Чур**
Кононов А.Н. – **Йорт, Түгел**
Константинова О.А. – **Аран I, Кул**
Корбангалиев Р. – **Татар**
Корнилов Г.Е. – **Бурсык, Игәр, Куян, Чабак, Чаллы, Эт**
Короглы Ш. – **Коркыт**
Корш Ф. – **Балдак, Беләзек**
Котби (Котып) – **Тарту**
Кочин Г.Е. – **Казак**
Краснов Ю.А. – **Чуваш**
Крылова И.Л. – **Гәзнич, Тупызлык**
Крюакова Т.А. – **Путмар**
Кузеев Р. **– Ара II, Типтәр, Ыру**
Кузнецов И.Д. – **Куштан**
Кузьмина Е.Е. – **Баш-аяк**
Кутина Л.Л. – **Магаҗи**
Куфтин Б.А. – **Мастан**
Куфтин М.С. – **Маяк**
Кучкин В.А. – **Казан**
Кызласов И.Л. – **Балбан, Кыргыз, Өзәңге, Татар**
Лафарг П. – **Намус**
Левитская Л.С. – **Иске, Уж, Шомырт**
Либединский Л.Н. – **Кай**
Лившиц В.В. – **Тархан**
Лигети Л. – **Телмәр**
Лобанова Н.П. – **Андыз**
Лойфман И.Я. – **Җаек**
Лыткин А.Е. – **Туез**
Львова – **Җик**
Магницкий И.К. – **Җар**
Майногашева О.Е. – **Зөһрә, Кай**
Максуди Һ. – **Ләбаса**
Максутова Г. – **Тархан**
Малов С.Е. **– Авыз, Кам, Ялгыз**
Марко Поло – **Идел**
Марлинский А.А. – **Дарай**
Матвеев А.К. – **Бака, Лапас, Урал, Уфа, Юша**
Матвеев СМ. – **Би, Келәп**
Мәҗитов Н. – **Кимәк**
Мельников Г.П. – **Түгел**
Меркулова В.А. – **Быргы, Кузый, Мармыш**
Минорский В.Ф. – **Тапкыр**
Минский Г. – **Токандыр-у**
Михайлов С.М. – **Урда**
Моллова М. – **Толык, Толым**
Мөхәммәди Ә. – **Киңәш**
Мөхәммәтҗанов Р. – **Җар, Самак**
Мукминов Р.Г. – **Эчкен**
Муратов С.Н. – **Төрән**
Мурзаев Э.М. – **Ыек**
Мусина И.Г. – **Казак, Сарафан**
Мухамедова З.Б. – **Бәҗәнәк**
Мухаметшин Ю. – **Керәшен, Куңгыра**
Мырьева А.Н. – **Талта**
Нагаева – **Әйшәлә-ү**
Нагайбаки – **Тәберсен**
Наделяев В.М. – **Ир, Ир-ат**
Наджип Э.Н. – **Зәлә, Уйгур**
Напольских В.В. – **Тиресаяк**
Нарты 1994 – **Җилбегән**
Насилов В.М. **– Мындыр**
Нахмедов А.П. – **Нәүрүз**
Нәваи Г. – **Тупчак**
Немет Т.Ю. – **Карандаш**
Новикова А. – **Куй, Мал**
Новосельцов А.П. – **Акча, Булыш**
Ногманова А. – **Морза**
Нурджанов И. – **Канун**
Нуретдинов Ф. – **Бигер**
Нюргун боотур – **Кол, Үтәгән**
Окладников Е.А. – **Уба**
Окладников О.П. – **Сөлтәр**
Олеарий А. – **Какул**
Оранский И.М. – **Нан, Тат**
Остин Е.С. – **Дий-ү**
Отаров Л.М. – **Кузгалак**
Отаров Т. – **Җаек, Сыяу**
Отин Е.С. – **Харчи, Хәрәҗәт**
Палло М. – **Сазаган**
Пачулиа В.П. – **Байчәчәк, Какул**
Петрухин В.Я. – **Сират**
Плетнева С.А. – **Балбан**
Позднеев А. – **Шыйлык**
Поливанов Е.Д, – **Өй**
Полякова Е.Н. – **Кирәм**
Попов А.И. – **Ант, Бүләк**
Поппе Н. – **Кәлшә, Көрчек, Куш**
Порохова А.Г. – **Катаргы**

Потанин Г.Н. – **Гурк, Сәрдә**
Потапов Л.П. – **Йола, Комага, Онык, Умай**
Прицак О. – **Мишәр, Савыт, Ювари**
Прокопьев И.А. – **Уртак**
Прыжов И.Т. – **Кабак**
Рамазанова Д.Б. – **Башкорт, Бабүл, Мишәр, Типтәр, Уя**
Рамузио – **Идел**
Рапопорт Ю.А. – **Комай, Сәмрәү**
Рассадин Б.И. – **Абага**
Рәхим Г. – **Самак, Шәүлегән**
Рәхимова Р. – **Савыр-у**
Рәшидетдин – **Какул, Карачы, Күрән**
Редеи К. – **Кушамат**
Решетов А.М. – **Типтәр**
Ригведа I – **Айзар-Байзар**
Розова Л:И. – **Калым**
Романов Н.Р. **– Бурлак, Кырлач**
Романова Г.Я. – **Сажин**
Ромбандеева Е.И. – **Урал, Урман**
Рона-Таш А. – **Бөлдеркә, Кушман, Чавыш, Чаңгарак**
Рубрук В. – **Кам**
Руденко С.К. – **Сакал, Чәрмә, Ыслак**
Рыбаков С.М. – **Типтәр**
Сат Л.Ш. – **Кемәй, Күшә**
Сатлаев Ф.А. – **Кучкар**
Саттаров Г.Ф. – **Казан, Чаллы**
Сафаргалиев М.Г. – **Бүләк II, Татар**
Сафина Ф. – **Чыгыр**
Сафьянов А.В. – **Толым**
Сбоев В. – **Кырлач**
Сергеев И.Т. – **Пажма, Ярымбиш**
Сергеев Л.П. – **Бәрәңге, Камыт**
Сердобоев Н.И. – **Татар**
Серебренников Б.А. – **Казан**
Сетаров Д.С. – **Тарбаган**
Симашко М. – **Бага**
Симонов И. – **Шәүлегән**
Скворцов М.И. – **Куштан, Тархан**
Смирнов В.Д. – **Чәләби**
Смирнов И.Н. – **Чарача**
Соболева О.А. – **Гәзнич, Тупызлык**
Соколов С.В. – **Бурсык, Сыерчык**
Соколова В.С. – **Шешә**
Софийский И.М. – **Кирәмәт**
Спасский Н.А. – **Чабаксар**
Субракова О.А. – **Саравыч, Яргак**
Султанов Т.И. – **Татар**
Сухарева О.А. – **Байчәчәк**
Сыздыкова Г.А. – **Алама**
Талипов Т.Г. – **Ылак**
Тевкелев А.И. – **Типтәр**
Тенишев А.Р. – **Кула**
Тепляшина Т.Н. – **Кугыл**
Тихонов Д.М. – **Инче**
Токарев С.А. – **Чичән**
Толстова Л.С. – **Мөлтәл**
Толымбай А.Т. – **Чыжым**
Томилов Н.А. – **Чиләк**
Торма Й. – **Кучкар, Күчәр, Пайпак**
Трофимов Г.Ф. – **Сак-Сок**
Трубачев О.Н. – **Балык, Онык**
Тумашева Д.Т. – **Туксаба**
Түләк китабы – **Типтәр**
Тыбыкова А.Т. – **Бул-у, Кылык**
Убрятова Е. – **Айгыр, Кәнт**
Уйфальви К. – **Башкорт, Мишәр, Типтәр**
Унгвицкая М.Н. – **Зөһрә, Кай**
Уразманова Р.Х. – **Зана, Сабантуй**
Утыз-Имәни Г. – **Шыйлык**
Фалина А.И. – **Акча**
Фасеев Ф.Ф. – **Киңәш, Отыры**
Фәезхан Х. – **Ювари**
Фәхретдинов Равил – **Илтибәр, Кимәк**
Фәхретдинов Риза – **Бәлтуар**
Фәхретдинов Ф. – **Татар**
Федотов-Давыдов Г.А. – **Инче**
Федотов М.Р. – **Идел, Типтәр**
Филимонов Е.С. – **Типтәр**
Фозилов Э. – **Көрәш**
Фокин П.П. – **Тап**
Фрейман А.А. – **Шәй** II
Хабичев М.А. – **Отыры**
Хайрутдинов Р. – **Морза**
Хайям О. – **Нәүрүз**
Халиков А.Х. – **Татар, Тиен**
Хәлфин С. – **Биркә**
Хиллари Э. – **Шүрәле**
Хоренлы М. – **Барлас, Болгар**
Цельникер С.С. – **Бурсык**
Цинциус В.И. – **Абага, Керә, Үләксә, Яз**
Черкасский М.А. – **Балчык, Былчыра-у**
Чернецов В.Н. – **Тора**
Чернов Б.П. – **Кай**
Четкарев А. – **Чирмеш**
Чичуров И.С. – **Себер**
Шакуров Р.З. – **Нагайбәк**
Шамсутов Р. – **Шамаил**
Шараф Г. – **Чәм**
Шәрифуллина **– Тиркеш**
Шастина Н.П. – **Чәм**

Шафиков Г. – **Тархан**
Шернер Б. – **Рәшә**
Широкова З.А. – **Путал**
Шитова С.Н. – **Чарык**
Щербак А.М. – **Байтал, Бия**
Эдельман Д.И. – **Албасты**
Эрдниев У.Э. – **Чураш**
Юдахин К.К. – **Акын**
Юлдашев А. – **Типтәр**
Юсупов Г.В. – **Миран, Нокыр**
Юсупов Ф.Ю. – **Таразай**
Якупов Р.И. – **Типтәр**
Ялчыгул Т. – **Май II, Һомай**
Яншина Э.М. – **Пампалчын, Тап**
Ястребов Е.В. – **Урал**
Яхонтов С.Е. – **Ләү**

* * *

Abrahamowicz Z. – **Кәшәнә**
Acıkgöz H. – **Келәм, Палас, Тет-ү**
Altheim K. – **Болгар**
Arat R.R. – **Батман**
Balazc J. – **Пангы**
Bang B. – **Бие-ү, Төче**
Bažin L. – **Йомак, Коркыт, Өлкәр**
Berta A. – **Шырт**
Bombaci A. – **Кот**
Bonnerja R. – **Кил-ү**
Caferoglu A. – **Кунка**
Çagatay S. – **Биби, Өйлә, Өчен, Тугай**
Czegledy K. – **Каракош, Үтәгән**
Das Papagaienbuch – **Сак-Сок**
Doerfer G. – **Монгол**
Durduyeva A. – **Нәүрүз**
Eren H. – **Бөтен**
Ediskin H. – **Үрнәк**
Emin S. – **Үрнәк**
Epstein H. – **Тарпан**
Eren H. – **Ашы, Дилбегә, Дөм**
Fischer J. – **Иштәк**
Gabain-fon, A. – **Казак**
Golden P. – **Хазар**
Gyoffry G. – **Боерык**
Ibrahim H. – **Җитәк**
Itkonen E. – **Чүк**
Jarring G. – **Батман**
Joki A. – **Бурсык**
Jyrkankallio – **Талмач**
Kara G. – **Хәтфә**
Kannisto A. – **Иштәк**
Karamanoglu A.F. – **Күлек**
Korkmaz Z. – **Өчен**
Ligeti L. – **Арча, Телмәр**
Lipman – **Шикәр**
Lorincz C. – **Җидегән**
Lovis H. – **Татар**
Mandoky L. – **Чулпан**
Markuart J. – **Кыпчак**
Masing U. – **Максима**
Menges K. – **Арба, Багрый, Плин, Сайдак, Сакма, Тәләкә**
Molnar A. – **Толык**
Munkacsi B. – **Урал**
Nemeth J. – **Мишәр**
Paasonen H. – **Казан, Үз**
Podhorodecki J. – **Татар**
Pokora T. – **Кәгазь**
Poppe N. – **Арчи, Корык, Нуян, Өлтерә-ү**
Poucha K. – **Иҗек, Камис**
Pritsak O. – **Мишәр, Савыт, Тукай**
Rahmati-Arat R. – **Балык, Бараба, Батман**
Ramstedt G.J. – **Батыр, Бат-у, Бау, Бәхши, Күнтәй, Үрдәк**
Röhrborn – **Аяу**
Rona-Tas A. – **Бөлдеркә, Төш, Чаңгырак**
Salonen A. – **Зәнбил, Сөмбәлә**
Scherner B. – **Рәшә**
Shott W. – **Илче**
Shiraiwa K. – **Инче**
Steinitz W. – **Чытырман**
Tezcan S. – **Аргыш**
Tryjarski E. – **Типтәр**
Uray-Koholmi K. – **Сайдак**
Vasäri J. – **Сусын**
Vasilerits W.M. – **Чая**
Wichman Y. – **Боерчы, Чалык**
Zieme P. – **Аргыш, Ташбака**

* * *

Алтай кеп-куучындар 1994 – **Ыек**
Астраханские татары 1992 – **Куна**
Әдәби мирас 4 – **Букча, Типсәү**
Башкорт халык ижады 1994 – **Мөлтәл**
Бәетләр 1960 – **Буран, Саз**
Български език (журнал) – **Күмәртә**
Вестник научного общества татароведения 1925 – **Төтен**
Дагестанские народные сказки 1991 – **Нәзнәй**
Диване хикмәт – **Буйсын-у, Каен**
Идегәй – татар халык эпосы (берничә тапкыр нәшер ителгән) – **Ак, Тулыксы-у, Чүң**
Индийский эпос – Ригведа I – **Айзар-Байзар**

История татар – **Урта**
Казахский фольклор 1972 – **Җаек**
Материалы по истории Башкирии I – **Диван, Туснак**
Материалы по диалектологии 1978 – **Печән**
Материалы по истории России – **Типтәр**
Нарты 1994 – **Җилбегәй**
Нюргун Боотур 1975 – **Кол**
Риваятьлә һәм легендалар 1987 – **Әзгәрәй**
Сказки народов Памира 1976 – **Азык**
Тарихи һәм лирик җырлар – **Май**
Традиционное мировеззрение ... 1989 – **Ичәчән**
Труды Вятской ученой архивной комиссии 1905 – **Иштәк**
Улап Халлаписем 1993 – **Бөрҗән**
Уч. зап. Рязанского ГПИ – **Гөлбәч**
Хаятел-Хайван – **Сак-Сок, Шүрәле, Ярымтын**
Язык земли сибирской – **Себер**
Atamalar Syzlege – **Мәкәй, Ябалдаш**
Encyclopaedia of Islam – **Азәрбайҗан, Камис**
Tabiojәt һәm biologiә terminnarь 1931 – **Мармыш**
Türk ansiklopedisi, XII – **Чыңгыз**

ШАРТЛЫ КЫСКАРТМАЛАР

id. – ibidem, ягъни «шул ук мәгънәдә»
op. cit. – opus citatum – (югарыдарак) күрсәтелгән хезмәт
әд. – әдәби тел
бор. – борынгы
г., гг. – гасыр, гасырлар
гом. – гомум, гомуми
дерив. – деривация
диал. – диалекталь
ирон. – иронияле
иск. – искергән, иске
йөкл. – йөкләтү (юнәлеше)
к. – карагыз
кайт. – кайтым (юнәлеше)
кит. – китаби сүз
көнб. – көнбатыш
көнч. – көнчыгыш
күп. – күплек сан
күч. – күчерелмә мәгънәдә
мәгъ. –мәгънәсендә, мәгънә һ.б.ш.
мәс. – мәсәлән
миф. – мифологиягә караган сүз
неол. – неологизм
сөйл. – сөйләм теле
тар. – тарихи сүз
төш. – төшем (юнәлеше)
тур. – турында
урт. – уртаклык (юнәлеше)
фольк. – фольклор әсәрләрендә кулланыла торган берәмлек
фонем. – фонематик
хәз. – хәзерге
һ.б.; һ.б.ш. – һәм башка шундый
чаг. – чагыштырыгыз
ш. ук – шулай ук
шигъ. – шигъри сүз
ы. – ымлык
эвф. – эвфемизм
юг. – югары стиль
юн. – юнәлеш
← тамырыннан, тамыр сүздән
> үзгәрү юнәлеше яки телдән телгә күчү-алыну юнәлеше
>> арадаш формалар яисә телләр аша үзгәреп килгән
* реконструкцияләнгән яңгыраш
~ тәңгәл формалар (яңгырашлар) арасында куела
? «шулай микән» мәгънәсендә куела

Телләр һәм сөйләшләр

абаз. – абазин теле
авар – авар теле
авест. – «Авеста» теле
адыгей – адыгей теле
аз. – азәрбайҗан теле
айну – айну теле
алабугат – татар теленең алабугат сөйләше
алб. – албан теле
алеут – алеут теле
алт. – алтай теле
ассур – ассур теле
әрм. – әрмән теле
әстр. – татар теленең әстерхан сөйләше
әфг. – әфган теле
башк. – башкорт теле
бәҗ. – бәҗәнәк теле
белорус – белорус теле
болг. – Идел буе болгар теле
болг. Д. яки Д. болг. – Дунай буе болгар теле
босн. – босния теле
бөре – татар теленең бөре сөйләше
брб. – татар теленең бараба диалекты
бур. – бурят теле
венг. – венгер (венгр) теле
вьет. – вьетнам теле
гаг. – гагауз теле
гар. – гарәп теле
гәй. – татар теленең гәйнә сөйләше

герм. – герман телләре
голл. – голланд теле
госм. – госманлы теле
груз. – грузин теле
даргин – даргин теле
дат – дат теле
дравид – дравид телләре
дөб. – татар теленең дөбъяз сөйләше
инг. – инглиз теле
ингуш – ингуш теле
индонез. – индонез теле
ир. – иран телләре
исланд – исланд теле
исп. – испан теле
ит. – итальян теле
к.-балк. – карачай-балкар теле
к.-калп. – каракалпак теле
кабарда – кабарда теле
каз. ар. – татар теленең казан арты сөйләшләре
каз. – казак теле
калм. – калмык теле
камас – камас теле
кар. – караим (карай) теле
карагас – карагас теле
карагаш – татар теленең карагаш сөйләше
карел – карел теле
кас. – татар теленең касыйм сөйләше
кет – кет теле
кмшл. – татар теленең камышлы сөйләше
койбал – койбал теле
ком. – комык теле
коми – коми теле
кор. – корей теле
котт – котт теле
көрд – көрд теле
кргл. – татар теленең каргалы сөйләше
кр.-тат. – кырымтатар теле
крш. – татар теленең керәшен сөйләшләре
кузн. – татар теленең кузнецк сөйләше
куман – куман теле
кумд. – куманды теле
кыпч. – кыпчак теле
кырг. – кыргыз теле
кыт. – кытай теле
лат. – латин теле
латыш – латыш теле
леб. – лебедин теле
лезг. – лезгин теле
лив – лив теле
литв. – литва теле
лобнор – уйгур теленең лобнор диалекты
м.-кар. – модва-каратай теле
макед. – македон теле
манси – манси теле
маньч. – маньчжур теле
мар. – мари теле (мар. Т. – мари теленең тау сөйләшләре, мар. Б. – мари теленең болын сөйләшләре, мар. кч. – мари теленең көнчыгыш сөйләшләре, мар. т.-кб. – мари теленең төньяк-көнбатыш сөйләшләре
минз. – татар теленең минзәлә сөйләше
миш. – татар теленең көнбатыш (мишәр) диалекты
молдав. – молдаван теле
монг. – монгол теле
морд. – мордва теле (морд. М. – мукшы, морд. Э. – эрзя)
нан. – нанай теле
негид. – негидал теле
нен. – ненец теле
нидерланд – нидерланд теле
ним. – нимес теле
нокр. – татар теленең нократ сөйләше
нуг. – нугай теле
орок – орок теле
ороч – ороч теле
осет. – осетин теле
пәһл. – пәһләви теле
перм. – пермь теле
пол. – поляк теле
прм. – татар теленең пермь сөйләше
прус – прус теле
пушт. – пуштун теле
рум. – румын теле
рус – рус теле
саам – саам теле
сагай – хакас теленең сагай диалекты
самод. – самодий телләре
санск. – санскрит
сарт – сарт теле
сары уйг. – сары уйгур теле
себ. тат. яки себ. – татар теленең көнчыгыш (себер) диалекты һәм сөйләшләре
селькуп – селькуп теле
сем. – семит телләре
серб – серб теле
серг. – татар теленең сергач сөйләше
слав. –славян телләре
слов. – словен теле
салар – салар теле
сол. – солон теле
сугд – сугд теле

т. я. – татар теленең тау ягы сөйләшләре
таҗ. – таҗик теле
талыш – талыш теле
тамил – тамил теле
таранчы – уйгур теленең таранчы диалекты
тат. – татар теле
тел. – телеут теле
телегу – телегу теле
тибет – тибет теле
тоф. – тофалар теле
тохар – тохар теле
түм. – татар теленең түбән сөйләше
төр. – төрек теле
төрки – төрки тел(ләр)
төркм. – төрекмән теле
тпк. – татар теленең тепекәй сөйләше
трбс. – татар теленең турбаслы сөйләше
туб. – татар теленең тубыл сөйләше
туба. – тубалар теле
тув. – тува (тыва) теле
тунг. – тунгус теле
тунг.-маньч. – тунгус-маньчжур телләре
угыз – угыз телләре
уд. – удэй теле
удм. – удмурт теле
уйг. – уйгур теле
укр. – украин теле
ульч – ульч теле
урал – урал телләре
урду – урду теле
урум – урум теле
үзб. – үзбәк теле
фар.– фарсы теле
фин – фин теле
фин-угор. – фин-угор телләре
фр. – француз теле
хак. – хакас теле
халаҗ – халаҗ теле
халха – монгол теленең халха диалекты
хант. – ханты теле
харәзем – Харәзем дәүләте теле
хатт – хатт теле
хетт – хетт теле
хива – Хива ханлыгында кулланылган тел
хорв. – хорват теле
һинд. – һинд теле
һинд-евр. – һинд-европа телләре
һинд-ир. – һинд-иран телләре
чех – чех теле
чеч. – чечен теле
чжуан – чжуан теле
чирк. – чиркәс теле
чув. – чуваш теле
чулым – чулым теле
чыгт. – чыгтай теле
шор – шор теле
шрл. – татар теленең шарлык сөйләше
шумер – шумер теле
эвен – эвен теле
эвенк – эвенк теле
элам – элам теле
эстон – эстон теле
эстр. – татар теленең эстәрлетамак сөйләше
эчк. – татар теленең эчкен сөйләше
ягн. – ягноб теле
яз. монг. – язма монгол теле
як. – якут теле
яп. – япон теле
яушт. – татар теленең яуштә-чат сөйләше
яһ. – яһүд теле

Кайбер телләрнең атамалары текстта кыскартылмыйча язылды (мәс., авар., рус., урду. h.б.), ләкин тел турында сүз барганлыгын белдерү өчен нокта куелды.

ТАТАР АЛФАВИТЫ

Аа	Дд	Зз	Мм	Пп	Үү	Чч	Ьь
Әә	Ее	Ии	Нн	Рр	Фф	Шш	Ээ
Бб	Ёё	Йй	Ңң	Сс	Хх	Щщ	Юю
Вв	Жж	Кк	Оо	Тт	Һһ	Ъъ	Яя
Гг	Җҗ	Лл	Өө	Уу	Цц	Ыы	

ЭЧТӘЛЕК

Сүз башы 5
Сүзлек мәкаләсенең төзелеше 7
Этимология турында 11
Сүзлеккә кереш 38
Библиография 40
Шартлы кыскартмалар 65
Сүзлек 68

АВТОР ТУРЫНДА

Рифкать Газизҗан углы Әхмәтьянов 1933 елда хәзерге Башкортстан Республикасы Иглин районы Турбаслы-Юрмаш авылында туып үсә. Урта Азиядә мәктәпне тәмамлагач, армия сафларында хезмәт итә. 1957–1962 елларда Башкортстан дәүләт университетында укый. 1963–1995 елларда Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтында эшли, шунда кандидатлык һәм докторлык диссертацияләрен яклый. 1995–1997 елларда Эстәрлетамак, 1997–2010 елларда Бөре дәүләт педагогика институтында профессор. 2014 елдан Тел, әдәбият һәм сәнгать иннститутында өлкән фәнни хезмәткәр. Күп еллар сүзлекләр төзү белән шөгыльләнә. Төп фәнни тикшеренү юнәлеше татар теле тарихы белән бәйләнгән. Ун китап авторы, 300 дән артык мәкаләләре, рецензияләре дөнья күргән.

Справочное издание

Ахметьянов Рифкать Газизянович

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА

В двух томах

Том I (А–Л)

Казань. Издательство «Магариф — Вакыт». 2015

Белешмә басма

Әхмәтьянов Рифкать Газизҗан улы

ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ ЭТИМОЛОГИК СҮЗЛЕГЕ

Ике томда

I том (А–Л)

Редакторлары һәм корректорлары *Н.К. Нотфуллина, М.Р. Булатова, М.З. Вәлиева*
Бизәлеш редакторы *Э.Ф. Башарова*
Компьютерда биткә салучы *Н.Т. Абдуллина*

Оригинал-макеттан басарга кул куелды 10.04.2015.
Форматы 84x108 1/16. Офсет кәгазе. «Times New Roman» гарнитурасы.
Шартлы басма табагы 34,0. Тиражы 1000 д. Заказ

«Мәгариф – Вакыт» нәшрияты
E-mail: valeevmx@mail.ru
http://magarif-vakyt.ru

Отпечатано в полном соответствии с качеством предоставленного
электронного оригинал-макета в типографии филиала ОАО «ТАТМЕДИА»
«Пик «Идел-Пресс».
420066, г. Казань, ул. Декабристов, 2.
E-mail: idelpress@mail.ru

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең
Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты
җитәкчелеге, бу сүзлекне бастырып чыгаруда
матди ярдәм күрсәткәннәре өчен,
Камил Алим улы Әбләзов, Равил Рифат улы Әбдрәшитов,
Илдар Камил улы Тугушев, Рөстәм Рафаил улы
Гыйльметдинов** һәм **Локман Камил улы Әбләзовларга
рәхмәтен белдерә

АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА, ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА им. Г. ИБРАГИМОВА

Р. Г. АХМЕТЬЯНОВ

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА

В ДВУХ ТОМАХ

II том

М–Я

КАЗАНЬ • ИЗДАТЕЛЬСТВО «МАГАРИФ—ВАКЫТ» • 2015

ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ФӘННӘР АКАДЕМИЯСЕ
Г. ИБРАҺИМОВ исем. ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ һәм СӘНГАТЬ ИНСТИТУТЫ

Р. Г. ӘХМӘТЬЯНОВ

ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ ЭТИМОЛОГИК СҮЗЛЕГЕ

ИКЕ ТОМДА

II том

М–Я

КАЗАН • «МӘГАРИФ—ВАКЫТ» НӘШРИЯТЫ • 2015

УДК 494.3
ББК 81.632.3
Ә 87

*Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе
Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Гыйльми советы
карары нигезендә басыла*

Россия Федерациясенең «Авторлык хокуклары һәм арадаш хокуклар турында»гы Законы белән саклана.
Китапка кергән материалларны тулысы белән яки өлешчә башка басмалар өчен файдалану, төрле,
шул исәптән электрон мәгълүмат чыганакларына күчереп яки төшереп алу
авторлык хокукына ия булган затның язма рөхсәтеннән башка катгый тыела

Редколлегия:

К.М. МИҢНУЛЛИН, А.Ә. ТИМЕРХАНОВ (җаваплы редактор), М.Х. ВӘЛИЕВ

Фәнни редактор

Р.Т. СӘФӘРОВ

Бәяләүчеләр:

Д.Б. РАМАЗАНОВА, филол. ф. док., проф., ТФА Г. Ибраһимов исем. ТӘһСИ;
Ф.М. ХИСАМОВА, филол. ф. док., проф., Казан (Идел буе) федераль университеты

Әхмәтьянов, Р.Г.

Ә 87 Татар теленең этимологик сүзлеге: Ике томда. II том (М—Я). — Казан: Мәгариф — Вакыт, 2015. — 567 б.
ISBN

Хәзерге татар лексикографиясендә этимологик сүзлек мондый киң күләмдә һәм чагыштырмача тулы шәкелдә беренче тапкыр нәшер ителә. Сүзлек авторның озак еллар дәвамында алып барган фәнни тикшеренү-эзләнү нәтиҗәләрен, аның бу өлкәдәге табышларын-казанышларын чагылдыра. Сүзлектә барлыгы 10300 чамасы сүзнең килеп чыгышы аңлатылган. Теркәлгән сүзләрнең зур күпчелеген төрки тамырлы берәмлекләр һәм татар теленең диалекталь лексикасы тәшкил итә. Нигездә фонетик яктан үзләштерелгән рус, шулай ук гарәп-фарсы алынмалары да чикләнгән күләмдә кертелгән.

Этимологик сүзлек – филологиянең барча тармакларына иң кирәкле ярдәмлек. Тарихчылар, этнограф-лар, сәнгатьчеләр һ. б. лар өчен дә ул файдалы белешмә чыганагы була ала. Киң катлам укучылар да монда татар сүзләренең тарихы хакында кызыклы мәгълүмат таба алачак.

Сүзлек, анда тупланган тел материалын мәктәпләрдә, югары уку йортларында уку-укыту программалары кысаларында файдалану өчен шулай ук зур мөмкинлекләр бирә.

ISBN

© Әхмәтьянов Р.Г., 2015
© ТФА Г. Ибраһимов исем. ТӘһСИ, 2015

ШАРТЛЫ КЫСКАРТМАЛАР

id. – ibidem, ягъни «шул ук мәгънәдә»
op. cit. – opus citatum – (югарыдарак) күрсәтелгән хезмәт
әд. – әдәби тел
бор. – борынгы
г., гг. – гасыр, гасырлар
гом. – гомум, гомуми
дерив. – деривация
диал. – диалекталь
ирон. – иронияле
иск. – искергән, иске
йөкл. – йөкләтү (юнәлеше)
к. – карагыз
кайт. – кайтым (юнәлеше)
кит. – китаби сүз
көнб. – көнбатыш
көнч. – көнчыгыш
күп. – күплек сан
күч. – күчерелмә мәгънәдә
мәгъ. –мәгънәсендә, мәгънә һ.б.ш.
мәс. – мәсәлән
миф. – мифологиягә караган сүз
неол. – неологизм
сөйл. – сөйләм теле
тар. – тарихи сүз
төш. – төшем (юнәлеше)
тур. – турында
урт. – уртаклык (юнәлеше)
фольк. – фольклор әсәрләрендә кулланыла торган берәмлек
фонем. – фонематик
хәз. – хәзерге
һ.б.; һ.б.ш. – һәм башка шундый
чаг. – чагыштырыгыз
ш. ук – шулай ук
шигъ. – шигъри сүз
ы. – ымлык
эвф. – эвфемизм
юг. – югары стиль
юн. – юнәлеш
← тамырыннан, тамыр сүздән
> үзгәрү юнәлеше яки телдән телгә күчү-алыну юнәлеше
>> арадаш формалар яисә телләр аша үзгәреп килгән
* реконструкцияләнгән яңгыраш
~ тәңгәл формалар (яңгырашлар) арасында куела
? «шулай микән» мәгънәсендә куела

Телләр һәм сөйләшләр

абаз. – абазин теле
авар – авар теле
авест. – «Авеста» теле
адыгей – адыгей теле
аз. – азәрбайҗан теле
айну – айну теле
алабугат – татар теленең алабугат сөйләше
алб. – албан теле
алеут – алеут теле
алт. – алтай теле
ассур – ассур теле
әрм. – әрмән теле
әстр. – татар теленең әстерхан сөйләше
әфг. – әфган теле
башк. – башкорт теле
бәҗ. – бәҗәнәк теле
белорус – белорус теле
болг. – Идел буе болгар теле
болг. Д. яки Д. болг. – Дунай буе болгар теле
босн. – босния теле
бөре – татар теленең бөре сөйләше
брб. – татар теленең бараба диалекты
бур. – бурят теле
венг. – венгер (венгр) теле
вьет. – вьетнам теле
гаг. – гагауз теле
гар. – гарәп теле
гәй. – татар теленең гәйнә сөйләше

герм. – герман телләре
голл. – голланд теле
госм. – госманлы теле
груз. – грузин теле
даргин – даргин теле
дат – дат теле
дравид – дравид телләре
дөб. – татар теленең дөбъяз сөйләше
инг. – инглиз теле
ингуш – ингуш теле
индонез. – индонез теле
ир. – иран телләре
исланд – исланд теле
исп. – испан теле
ит. – итальян теле
к.-балк. – карачай-балкар теле
к.-калп. – каракалпак теле
кабарда – кабарда теле
каз. ар. – татар теленең казан арты сөйләшләре
каз. – казак теле
калм. – калмык теле
камас – камас теле
кар. – караим (карай) теле
карагас – карагас теле
карагаш – татар теленең карагаш сөйләше
карел – карел теле
кас. – татар теленең касыйм сөйләше
кет – кет теле
кмшл. – татар теленең камышлы сөйләше
койбал – койбал теле
ком. – комык теле
коми – коми теле
кор. – корей теле
котт – котт теле
көрд – көрд теле
кргл. – татар теленең каргалы сөйләше
кр.-тат. – кырымтатар теле
крш. – татар теленең керәшен сөйләшләре
кузн. – татар теленең кузнецк сөйләше
куман – куман теле
кумд. – куманды теле
кыпч. – кыпчак теле
кырг. – кыргыз теле
кыт. – кытай теле
лат. – латин теле
латыш – латыш теле
леб. – лебедин теле
лезг. – лезгин теле
лив – лив теле
литв. – литва теле
лобнор – уйгур теленең лобнор диалекты
м.-кар. – модва-каратай теле
макед. – македон теле
манси – манси теле
маньч. – маньчжур теле
мар. – мари теле (мар. Т. – мари теленең тау сөйләшләре, мар. Б. – мари теленең болын сөйләшләре, мар. кч. – мари теленең көнчыгыш сөйләшләре, мар. т.-кб. – мари теленең төньяк-көнбатыш сөйләшләре
минз. – татар теленең минзәлә сөйләше
миш. – татар теленең көнбатыш (мишәр) диалекты
молдав. – молдаван теле
монг. – монгол теле
морд. – мордва теле (морд. М. – мукшы, морд. Э. – эрзя)
нан. – нанай теле
негид. – негидал теле
нен. – ненец теле
нидерланд – нидерланд теле
ним. – нимес теле
нокр. – татар теленең нократ сөйләше
нуг. – нугай теле
орок – орок теле
ороч – ороч теле
осет. – осетин теле
пәһл. – пәһләви теле
перм. – пермь теле
пол. – поляк теле
прм. – татар теленең пермь сөйләше
прус – прус теле
пушт. – пуштун теле
рум. – румын теле
рус – рус теле
саам – саам теле
сагай – хакас теленең сагай диалекты
самод. – самодий телләре
санск. – санскрит
сарт – сарт теле
сары уйг. – сары уйгур теле
себ. тат. яки себ. – татар теленең көнчыгыш (себер) диалекты һәм сөйләшләре
селькуп – селькуп теле
сем. – семит телләре
серб – серб теле
серг. – татар теленең сергач сөйләше
слав. –славян телләре
слов. – словен теле
салар – салар теле
сол. – солон теле
сугд – сугд теле

т. я. – татар теленең тау ягы сөйләшләре
тадж. – таҗик теле
талыш – талыш теле
тамил – тамил теле
таранчы – уйгур теленең таранчы диалекты
тат. – татар теле
тел. – телеут теле
телегу – телегу теле
тибет – тибет теле
тоф. – тофалар теле
тохар – тохар теле
төм. – татар теленең түбән сөйләше
төр. – төрек теле
төрки – төрки тел(ләр)
төркм. – төрекмән теле
тпк. – татар теленең тепекәй сөйләше
трбс. – татар теленең турбаслы сөйләше
туб. – татар теленең тубыл сөйләше
туба. – тубалар теле
тув. – тува (тыва) теле
тунг. – тунгус теле
тунг.-маньч. – тунгус-маньчжур телләре
угыз – угыз телләре
уд. – удэй теле
удм. – удмурт теле
уйг. – уйгур теле
укр. – украин теле
ульч – ульч теле
урал – урал телләре
урду – урду теле
урум – урум теле
үзб. – үзбәк теле
фар.– фарсы теле
фин – фин теле
фин-угор. – фин-угор телләре
фр. – француз теле
хак. – хакас теле
халаҗ – халаҗ теле
халха – монгол теленең халха диалекты
хант. – ханты теле
харәзем – Харәзем дәүләте теле
хатт – хатт теле
хетт – хетт теле
хива – Хива ханлыгында кулланылган тел
хорв. – хорват теле
һинд. – һинд теле
һинд-евр. – һинд-европа телләре
һинд-ир. – һинд-иран телләре
чех – чех теле
чеч. – чечен теле
чжуан – чжуан теле
чирк. – чиркәс теле
чув. – чуваш теле
чулым – чулым теле
чыгт. – чыгтай теле
шор – шор теле
шрл. – татар теленең шарлык сөйләше
шумер – шумер теле
эвен – эвен теле
эвенк – эвенк теле
элам – элам теле
эстон – эстон теле
эстр. – татар теленең эстәрлетамак сөйләше
эчк. – татар теленең эчкен сөйләше
ягн. – ягноб теле
яз. монг. – язма монгол теле
як. – якут теле
яп. – япон теле
яушт. – татар теленең яүштә-чат сөйләше
яһ. – яһүд теле

Кайбер телләрнең атамалары текстта кыскартылмыйча язылды (мәс., авар., рус., урду. һ.б.), ләкин тел турында сүз барганлыгын белдерү өчен нокта куелды.

ТАТАР АЛФАВИТЫ

Аа	Дд	Зз	Мм	Пп	Үү	Чч	Ьь
Әә	Ее	Ии	Нн	Рр	Фф	Шш	Ээ
Бб	Ёё	Йй	Ңң	Сс	Хх	Щщ	Юю
Вв	Жж	Кк	Оо	Тт	Һһ	Ъъ	Яя
Гг	Җҗ	Лл	Өө	Уу	Цц	Ыы	

Справочное издание

Ахметьянов Рифкать Газизянович

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА

В двух томах
Том II (М–Я)

Казань. Издательство «Магариф — Вакыт». 2015

Белешмә басма

Әхмәтьянов Рифкать Газизҗан улы

ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ ЭТИМОЛОГИК СҮЗЛЕГЕ

Ике томда
II том (М–Я)

Редакторлары һәм корректорлары *Н.К. Нотфуллина, М.Р. Булатова, М.З. Вәлиева*
Бизәлеш редакторы *Э.Ф. Башарова*
Компьютерда биткә салучы *Н.Т. Абдуллина*

Оригинал-макеттан басарга кул куелды 10.04.2015.
Форматы 84x108 1/16. Офсет кәгазе. «Times New Roman» гарнитурасы.
Шартлы басма табагы 35,5. Тиражы 1000 д. Заказ

«Мәгариф – Вакыт» нәшрияты
E-mail: valeevmx@mail.ru
http://magarif-vakyt.ru

Отпечатано в полном соответствии с качеством предоставленного
электронного оригинал-макета в типографии филиала ОАО «ТАТМЕДИА»
«Пик «Идел-Пресс».
420066, г. Казань, ул. Декабристов, 2.
E-mail: idelpress@mail.ru